

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

Οι Τσάμηδες της Ηπείρου. Ιστορική προσέγγιση και νομικές διαστάσεις
του ζητήματος. Πως επηρεάζονται οι σχέσεις Ελλάδας-Αλβανίας

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ευστάθιος Κοκκορόγιαννης

Αθήνα, 2020

Τριμελής Επιτροπή

Μαρία-Ελένη Κοππά, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
(Επιβλέπουσα)

Κωνσταντίνος Λάβδας, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Χαρά Καραγιαννοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Ευστάθιος Κοκκορόγιαννης, 2020

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στους γιούς μου

Κωνσταντίνο και Παναγιώτη

Συντομογραφίες

ΑΝ: Αναγκαστικός Νόμος

ΑΥΕ: Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών

CAFC: Cham Anti-Fascist Committee

CPA: Chameria Political Assosiation

ΔΣΕ: Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας

ΔΣΑΠΔ: Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα

ΕΔΑΔ: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων

ΕΣΔΑ: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων

ΕΑΜ: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο

ΕΔΕΣ: Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος

ΕΟΕΑ: Εθνικές Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών

ΚΤΕ: Κοινωνία των Εθνών

ΜΕΑΠ: Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών

ΥΠΕΞ: Υπουργείο Εξωτερικών

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ πολύ την επιβλέπουσα καθηγήτρια κ. Μαριλένα Κοππά για την πολύτιμη υποστήριξη και επιστημονική καθοδήγηση στην συγγραφή της διπλωματικής εργασίας.

Επίσης ευχαριστώ τον Διδάκτορα Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου κ. Λάμπρο Μπαλτσιώτη για την άμεση ανταπόκρισή του και βοήθειά του μέσω της διδακτορικής διατριβής του σχετικής με το θέμα της διπλωματικής εργασίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή

Α' ΜΕΡΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

1.	Οι Τσάμηδες	12
	1.1 Η ταυτότητα των Τσάμηδων	12
	1.2 Πληθυσμιακό μέγεθος και μεταβολές	12
2.	Η εμφάνιση των Τσάμηδων στην Ήπειρο	13
	2.1 Μεσαίωνα	13
	2.2 Οθωμανική Περίοδος	14
	2.3 Τα πρώτα χρόνια της Ελληνικής κυριαρχίας 1913-1922	15
3.	Οι Τσάμηδες στην διάρκεια του Μεσοπολέμου	17
	3.1 Η ανταλλαγή των πληθυσμών (1923-1925)	17
	3.2 Περίοδος 1925-1936	21
	3.3 Δικτατορία Μεταξά	29
4.	Οι Τσάμηδες στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο	32
	4.1 Ελληνοϊταλικός πόλεμος	33
	4.2 Ιταλική κατοχή	34
	4.3 Γερμανική κατοχή	37
5.	Το ζήτημα των Τσάμηδων στην διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου	39
	5.1 Η περίοδος 1945-1949	39
	5.2 Η περίοδος 1950-1990	42
6.	Το ζήτημα των Τσάμηδων την μεταψυχροπολεμική περίοδο	43

Β' ΜΕΡΟΣ : ΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΤΣΑΜΗΔΩΝ

7.	Νομοθεσία για την ακίνητη περιουσία των Τσάμηδων πριν το Β' ΠΠ	47
8.	Νομοθεσία για την ακίνητη περιουσία των Τσάμηδων μετά τον Β' ΠΠ	49
8.1	Νομοθεσία για τους συνεργάτες των κατακτητών	49
8.2	Νομοθεσία για την αποκατάσταση των ακτημόνων	50
8.3	Επιεικείς ρυθμίσεις για τους συνεργάτες των κατακτητών	52
8.4	Νομοθεσία για τους πολιτικούς πρόσφυγες	52
9.	Προσφυγές των Τσάμηδων στην Κοινωνία των Εθνών	52
10.	Νομική αξιολόγηση των απαιτήσεων των Τσάμηδων	53
10.1	Περιουσίες Τσάμηδων	53
10.2	Σχετική διεθνής νομολογία - Υπόθεση Πρίγκιπα	
	Hans-Adam II του Λιχτενστάιν	54

Γ' ΜΕΡΟΣ: ΠΩΣ ΕΠΗΡΕΑΖΕΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΤΣΑΜΗΔΩΝ ΤΙΣ ΕΛΛΗΝΟΑΛΒΑΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

11.	Η περίοδος μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο	56
12.	Η περίοδος του Ψυχρού Πολέμου	57
13.	Η μεταψυχροπολεμική περίοδος μέχρι σήμερα	58
14.	Η προοπτική ενσωμάτωσης της Αλβανίας στους Διεθνείς Οργανισμούς	59

και ο υποστηρικτικός ρόλος της Ελλάδας

ΕΠΙΛΟΓΟΣ : Συμπεράσματα– Προοπτικές επίλυσης του ζητήματος

των Τσάμηδων	60
--------------	----

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	63
--------------------------------	----

Περίληψη

Με τον όρο «Τσάμικο ζήτημα» εννοούμε την αντιπαράθεση μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας σχετικά με τους Τσάμηδες που ήταν μουσουλμάνοι, Έλληνες υπήκοοι, αλβανικής καταγωγής που ζούσαν στο σημερινό νομό Θεσπρωτίας και ενσωματώθηκαν στο Ελληνικό κράτος το 1912. Το τσάμικο ζήτημα προέκυψε ως αποτέλεσμα κακής εφαρμογής της συνθήκης της Λοζάνης. Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών και ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόστηκε στην περιοχή ήταν καθοριστικός παράγοντας στη δημιουργία ρήγματος μεταξύ του πληθυσμού. Η απαλλοτρίωση περιουσιών και ο τρόπος καταβολής αποζημίωσης οδήγησε σταδιακά τους μουσουλμάνους να στραφούν προς την Αλβανία για αναζήτηση προστασίας. Σε μια ιδιαίτερα ταραγμένη και ασταθή για την Ελλάδα περίοδο που ήταν το πρώτο μισό του 20ου αιώνα παρατηρήθηκαν ακραίες εκφάνσεις φανατισμού, εκδίκησης και αντεκδίκησης ανάμεσα στους Μουσουλμάνους Τσάμηδες της Ηπείρου και τον ντόπιο ελληνικό ορθόδοξο πληθυσμό που ενίοτε κατέληγαν σε σφαγές και λεηλασίες.

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 30, η ιταλική εξωτερική πολιτική έγινε αρωγός της προσπάθειας των Τσάμηδων να διεκδικήσουν τις περιουσίες τους και τις ανάλογες αποζημιώσεις, αλλά και υποδαύλιζε τον εθνικισμό τους υποστηρίζοντας την ιδέα της «Μεγάλης Αλβανίας». Οι Τσάμηδες με την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου ήταν στην πλευρά των Ιταλών και αργότερα των Γερμανών. Με τη λήξη του πολέμου πολλοί από αυτούς κατηγορήθηκαν ως δοσίλογοι και καταδικάστηκαν σε θάνατο και δημεύτηκε η περιουσία τους.

Με την λήξη του ψυχρού πολέμου και την αναβίωση στα Βαλκάνια των εθνικισμών, επανέφεραν τα αιτήματά τους με κυριότερο την αποκατάσταση των περιουσιών τους. Σημαντικό ρόλο στην διεκδίκηση αποτελούν οι πατριωτικές οργανώσεις των Τσάμηδων στην Αλβανία και το εξωτερικό. Εκτιμάται ότι η λύση που θα μπορούσε σήμερα να προωθηθεί είναι περισσότερο πολιτική λόγω παραγραφής των περισσότερων απαιτήσεών τους και αναρμοδιότητας των διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων όπως προέκυψε από παρεμφερείς υποθέσεις.

Λέξεις-κλειδιά: Τσάμηδες, περιουσία, απαλλοτρίωση, δήμευση

**The Chams of Epirus. Historical approach and legal dimensions of the issue.
How Greek-Albanian relations are affected.**

Efsthios Kokkorogiannis

Abstract

By the term «Cham issue» we mean the controversy between Greece and Albania regarding the Chams who were Muslims, Greek nationals, of Albanian origin living in the current prefecture of Thesprotia and integrated into the Greek state in 1912. The Cham issue arose as a result of poor implementation of the Lausanne Convention. The Greco-Turkish exchange of populations and the way it was implemented in the area was a determining factor in the rift amongst the population. The expropriation of property and the payment of compensation gradually led Muslims to turn to Albania for protection. In a very turbulent and unstable period for Greece, which was the first half of the 20th century, extreme fanaticism and revenge were observed between the muslim Chams of Epirus and the local Greek Orthodox population, which sometimes ended in massacres and looting.

In the second half of the 1930s, Italian foreign policy helped the Chams trying to claim their property and compensation, but also incited their nationalism by supporting the idea of a «Great Albania». At the beginning of the Greek-Italian war, the Chams were on the side of the Italians and later of the Germans. At the end of the war many of them were accused of dossiers and sentenced to death and their property confiscated.

By the end of the Cold War and the revival of nationalisms in the Balkans, they restored their demands, most importantly the restoration of their property. Chams patriotic organizations in Albania and abroad play an important role in the claim. It is estimated that the solution that could be promoted today is more political due to the statute of limitations of most of their claims and the incompetence of the international courts as it emerged from similar cases.

Keywords: Chams, property, expropriation, confiscation

Εισαγωγή

Το θέμα των Τσάμηδων απασχόλησε το σύγχρονο ελληνικό κράτος από τις αρχές του περασμένου αιώνα μέχρι σήμερα με διαφορετική κάθε φορά ένταση. Με τον όρο «Τσάμικο ζήτημα» εννοούμε την αντιπαράθεση μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας σχετικά με τους Τσάμηδες και τις περιουσίες τους που ζούσαν στο σημερινό νομό Θεσπρωτίας και ενσωματώθηκαν στο Ελληνικό κράτος το 1912. Σε μια ιδιαίτερα ταραγμένη και ασταθή για την Ελλάδα περίοδο που ήταν το πρώτο μισό του 20ου αιώνα παρατηρήθηκαν ακραίες εκφάνσεις φανατισμού, εκδίκησης και αντεκδίκησης ανάμεσα στους Μουσουλμάνους Τσάμηδες της Ηπείρου και τον ντόπιο ελληνικό ορθόδοξο πληθυσμό που ενίοτε κατέληγαν σε σφαγές και λεηλασίες, ενώ ήταν εξαιρετικά δύσκολος ο εντοπισμός κάθε φορά των υπαιτίων. Είναι αλήθεια ότι το ζήτημα των Τσάμηδων χρησιμοποιήθηκε ένθεν και ένθεν για να εξυπηρετήσει εθνικά συμφέροντα και στόχους εξωτερικής πολιτικής. Σε αυτό το πλαίσιο αντί οι δύο λαοί να προωθούν ως γείτονες την ειρήνη και την συνεργασία σε αυτή την ιδιαίτερα προβληματική περιοχή των Βαλκανίων, το παραπάνω θέμα αποτέλεσε ένα εργαλείο που υποδαύλιζε τα πάθη, προσέθετε αντί να αφαιρεί προβλήματα και καλλιεργούσε μια σταθερά εχθρική διάθεση ανάμεσα σε Ελλάδα και Αλβανία η οποία διατηρείται σε κάποιο βαθμό μέχρι σήμερα.

Σκοπός της παραπάνω εργασίας είναι μέσω της μελέτης της σχετικής βιβλιογραφίας και των ιστορικών αρχείων να εξεταστούν τα επιχειρήματα των δύο πλευρών όσον αφορά τα θέματα που προέκυψαν από την παρουσία των Τσάμηδων στην Ήπειρο στο πλαίσιο των παρακάτω αξιολογικών κριτηρίων:

- α. Πως και πότε ανέκυψε ζήτημα Τσάμηδων
- β. Πως επηρέασε την επίλυση του ζητήματος η πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων με :
 - την πολιτική προώθησης της εθελουσίας μετανάστευσης,
 - την απαλλοτρίωση περιουσιών και αποζημίωση,
 - την ταχύτητα ανταπόκρισης της ελληνικής διοίκησης στην λύση των θεμάτων που ανέκυπταν και
 - την ανταλλαγή πληθυσμών (1923-1925)

γ. Ποιος ο ρόλος της ύπαρξης ή μη εθνικής συνείδησης των Τσάμηδων στις προσπάθειες διευθέτησης του προβλήματος και λόγοι που οδήγησαν στην φυγή των Τσάμηδων

δ. Ποια είναι η νομοθεσία που διέπει το ζήτημα των Τσάμηδων, ποιες οι νομοθετικές πράξεις ρύθμισης του θέματος των Τσάμηδων και ποια τα επιχειρήματα των Τσάμηδων στην Διεθνή κοινότητα για αποκατάσταση του προβλήματος και

ε. Ποια η νομική διάσταση του θέματος και ποιες οι διεκδικήσεις των Τσάμηδων και της Αλβανίας στην μεταψυχροπολεμική εποχή, πως επηρεάζονται οι σχέσεις Αλβανίας – Ελλάδας και εκατέρωθεν προθέσεις οριστικής διευθέτησης του προβλήματος με δυνητική περαιτέρω ομαλοποίηση των σχέσεων Ελλάδος – Αλβανίας.

Για τον παραπάνω σκοπό επιλέχτηκε βιβλιογραφία και από τα δύο μέρη και παρουσιάζονται τόσο τα επιχειρήματα των Τσάμηδων και της Αλβανίας όσο και η θέση της Ελλάδας από την αρχή που ανέκυψε το πρόβλημα μέχρι σήμερα. Στο Α' μέρος γίνεται η ιστορική προσέγγιση της παρουσίας των Τσάμηδων στην Ήπειρο. Στο δεύτερο μέρος εξετάζονται οι νομοθετικές παρεμβάσεις και οι γενικότερες νομικές διαστάσεις του ζητήματος ενώ στο Γ' μέρος πως επηρέασε και επηρεάζει το ζήτημα των Τσάμηδων τις ελληνοαλβανικές σχέσεις. Τέλος η εργασία αναφέρει στον επίλογο τα συμπεράσματα που έχουν προκύψει, τις δυνατότητες για περαιτέρω βελτίωση των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών και καταλήγει στην παράθεση της βιβλιογραφίας και των πηγών που χρησιμοποιήθηκαν.

Α' ΜΕΡΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

1. Οι Τσάμηδες

1.1 Η ταυτότητα των Τσάμηδων

Οι Τσάμηδες ήταν μια διακριτή εθνοπολιτισμική ομάδα την οποία αποτελούσαν Ορθόδοξοι Χριστιανοί και Σουνίτες Μουσουλμάνοι. Αυτή η ομάδα ζούσε σε μια γεωγραφικά ευρεία περιοχή, στα βόρεια του σημερινού νομού Πρέβεζας, καλύπτοντας το δυτικό τμήμα του σημερινού νομού Θεσπρωτίας και συμπεριλαμβανομένου ενός σχετικά μικρού τμήματος της περιοχής που σήμερα αποτελεί αλβανικό έδαφος. Ενσωματώθηκε στην Ελλάδα στο δεύτερο εξάμηνο του 1912, όταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία υποχωρούσε από το μεγαλύτερο μέρος της Βαλκανικής Χερσονήσου ως αποτέλεσμα της ήττας της Αυτοκρατορίας στον Α' Βαλκανικό Πόλεμο. Περίπου 32.000 μουσουλμάνοι είχαν καταγραφεί ανεπίσημα να ζουν στην περιοχή που ενσωματώθηκε στην Ελλάδα. Παρόλο που η γλώσσα της περιοχής ήταν Αλβανική, ένα πολύ υψηλότερο καθεστώς αποδόθηκε στην ελληνική γλώσσα, ακόμη και μεταξύ των ίδιων των Μουσουλμάνων. Έτσι, κατά την ύστερη οθωμανική εποχή, εκτός από την επίσημη οθωμανική τουρκική, η ελληνική λειτούργησε ως δεύτερη, ημιεπίσημη γλώσσα, αποδεκτή από την οθωμανική διοίκηση.¹

«Σύμφωνα με την επίσημη ελληνική, αλβανική και τουρκική θέση κατά την συνδιάσκεψη της Λοζάνης (1923) αλλά και την θέση του γενικού γραμματέα της Κοινωνίας των Εθνών, οι Τσάμηδες ήταν μουσουλμάνοι, Έλληνες υπήκοοι, αλβανικής καταγωγής που δεν είχαν τουρκική συνείδηση και οι οποίοι γεννήθηκαν είτε στην τότε Αλβανία, είτε στην τότε Ελλάδα από πατέρα που γεννήθηκε στην τότε Αλβανία».²

1.2 Πληθυσμιακό μέγεθος και μεταβολές

Το 1923 ζούσαν στην Ήπειρο 20.319 μουσουλμάνοι, που είχαν τα αλβανικά ως μητρική γλώσσα.³ Σύμφωνα με τα στοιχεία της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής

¹ Lambros BALTSIOTIS, *The Muslim Chams of Northwestern Greece*, EJTS, 2011, σ.2

² Γιάννης ΚΤΙΣΤΑΚΗΣ, *Περιουσίες Αλβανών και Τσάμηδων στην Ελλάδα. Άρση του εμπολέμου και διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, ΚΕΜΟ, 2006, σ. 10

³ Δημήτρης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Σχέσεις Ελλάδας και Αλβανίας 1923-1928*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1985-1986, σ.15

Πληθυσμών (ΜΕΑΠ), τον Ιούνιο του 1925, ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Ηπείρου ανερχόταν σε 20.160 μουσουλμάνους που ζούσαν σκορπισμένοι σε 63 πόλεις και χωριά. Στην απογραφή της 15-16.5.1928, στην Ήπειρο κατοικούσαν 17.008 μουσουλμάνοι που μιλούσαν την αλβανική γλώσσα οι οποίοι πρέπει ανεπιφύλακτα να ταυτιστούν με τους Τσάμηδες. Πιο κοντά στην πραγματικότητα είναι τα στοιχεία από αναφορές και υπηρεσιακές απογραφές των τοπικών αρχών της περιοχής προς τις κεντρικές υπηρεσίες που υπολόγισαν τον αριθμό των μουσουλμάνων Αλβανών που κατοικούσαν στις επαρχίες Παραμυθιάς και Θυάμιδος που τότε ανήκαν στον νομό Ιωαννίνων και στην επαρχία Μαργαριτίου του νομού Πρέβεζας σε 19.618 άτομα.⁴

Η ημιτελής απογραφή του 1940, η πρώτη μετά την δημιουργία του νομού Θεσπρωτίας το 1936, τους προσδιόριζε σε 18.600 περίπου, ενώ οι Ιταλικοί υπολογισμοί του 1941 που καταμέτρησαν στην Θεσπρωτία 28.000 μουσουλμάνους Τσάμηδες ήταν υπερβολικοί.⁵

Από τα στοιχεία της απογραφής της 7.4.1951 μόλις 127 δήλωσαν στην Ήπειρο μουσουλμάνοι με την αλβανική μητρική γλώσσα. Η μεγάλη διαφορά που παρουσιάζεται μεταξύ του αριθμού των Τσάμηδων το 1951 και εκείνου του 1940 οφείλεται βέβαια στη μαζική έξοδό τους από τη χώρα μετά την αποχώρηση των Γερμανών το 1944.⁶

2. Η εμφάνιση των Τσάμηδων στην Ήπειρο

2.1 Μεσαίωνας

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η παλαιότερη αναφορά για ύπαρξη Αλβανών στην περιοχή της Ηπείρου καταγράφεται σε ένα ενετικό έγγραφο του 1210 που ανέφερε ότι κατοικούσαν στην περιοχή απέναντι από το νησί της Κέρκυρας. Παρ' όλα αυτά, σημαντικές μετακινήσεις αλβανικών πληθυσμών στην περιοχή δεν αναφέρονται πριν από το 1337.⁷

⁴ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1923-2000)*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 17-19

⁵ Γιώργος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2005, σ. 151

⁶ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, *ό.π.*, σ. 22-23

⁷ Chameria-Middle Ages στο <https://albanianstudies.weebly.com/chameria-sothern-epirus.html> (τ.π. 4.10.2020)

Η εν λόγω περιοχή ήταν αρχικά τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και κατόπιν της Βυζαντινής ενώ τον 13^ο αιώνα έγινε τμήμα του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα περιλαμβάνονταν στο αλβανικό δεσποτάτο της Άρτας.⁸

2.2 Οθωμανική Περίοδος

Με την Οθωμανική εισβολή τον 15^ο αιώνα η περιοχή στην οποία κατοικούσαν οι Τσάμηδες υπαγόταν αρχικά στο σαντζάκι του Δελβίνου και σε αυτό των Ιωαννίνων. Τον 17^ο και 18^ο αιώνα το μεγαλύτερο μέρος του αλβανικού πληθυσμού από την Κονίσπολη μέχρι τον Αχέροντα ποταμό εξισλαμίστηκε, ενώ εκείνοι που ζούσαν νοτιότερα του Αχέροντα (Γλυκή) μέχρι τις ακτές της Πρέβεζας παρέμειναν Ορθόδοξοι Χριστιανοί. Οι μουσουλμάνοι της Ηπείρου που βρίσκονταν σε διαμάχη με τους χριστιανούς γείτονές τους και ευνοούμενοι από τους Τούρκους ομοθρήσκους τους, είχαν αποκτήσει την καλύτερη γη, ενώ οι Χριστιανοί είχαν περιοριστεί σε λιγότερη εύπορη γη.⁹

Για πολλούς αιώνες, η συγκατοίκηση των Τσάμηδων με τους γύρω χριστιανικούς πληθυσμούς δεν αποτελούσε ιδιαίτερο πρόβλημα στο πλαίσιο της πολυθρησκευτικής και πολυεθνικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι προστριβές δεν έλειπαν, χωρίς να πάρουν το χαρακτήρα όμως μείζονος προβλήματος και η συμβίωση ήταν ο κανόνας.¹⁰

Την περίοδο της αλβανικής εθνικής αφύπνισης από το (1870-1912), «παρ' όλες τις γενικές και αόριστες αναφορές της αλβανικής βιβλιογραφίας σε μια συγκροτημένη αλβανική κοινότητα, αυτή του μουσουλμανικού πληθυσμού της Τσαμουριάς, ήδη πριν την ενσωμάτωση στην Ελλάδα, κανένα στοιχείο δεν αποδεικνύει κάτι τέτοιο. Αντίθετα, είναι εμφανής η περιορισμένη συμμετοχή των Τσάμηδων μουσουλμάνων στο αλβανικό εθνικό κίνημα».¹¹

⁸ Miranda VICKERS, *The Cham Issue- Albanian National &Property Claims in Greece*, Conflict Studies Research Centre (CSRC), 2002, σ. 3

⁹ Ό.π., σ. 3

¹⁰ Γιώργος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2005, σ. 138

¹¹ Λάμπρος ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες από την είσοδό τους στο ελληνικό κράτος μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (1913-1940). Η ιστορία μιας κοινότητας από το millet στο έθνος*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2009, σ. 70

2.3 Τα πρώτα χρόνια της Ελληνικής κυριαρχίας 1913-1922

Η σταδιακή απόσυρση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετέτρεψε την κυρίαρχη ομάδα των Οθωμανών μουσουλμάνων σε μειοψηφίες διάσπαρτες στα εδάφη που μόλις είχαν προσαρτηθεί από τα βαλκανικά κράτη. Ταυτόχρονα, σημαντικές εθνικές, γλωσσικές ή θρησκευτικές ομάδες απέτυχαν να συμπεριληφθούν εντός των νέων συνόρων της εκάστοτε μητέρας πατρίδας.¹²

Οι μουσουλμάνοι της Ηπείρου εντάχθηκαν στην ευρύτερη μουσουλμανική μειονότητα της Ελλάδας την οποία από το 1913 μέχρι το 1923 απαρτίζουν περίπου 450.000 άνθρωποι, κάτοικοι κυρίως των Νέων Χωρών όπως και των εδαφών που βρέθηκαν υπό προσωρινή ελληνική διοίκηση, δηλαδή της Βόρειας Ηπείρου/Κορυτσάς, της Ανατολικής Θράκης και της ζώνης της Σμύρνης. Οι μουσουλμάνοι επρόκειτο να γίνουν Έλληνες πολίτες με δικαίωμα επιλογής ιθαγένειας (ελληνικής ή οθωμανικής) και τόπου διαμονής. Ήδη η περιοχή της Άρτας είχε προσαρτηθεί στο ελληνικό κράτος το 1881 μαζί με τη Θεσσαλία, και η εκεί μικρή μουσουλμανική κοινότητα έτυχε ειδικής προστασίας με τη Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης (1881). Οι κοινότητες των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών, με τη Σύμβαση των Αθηνών (1913) για την προστασία των μουσουλμάνων, διατήρησαν σε σημαντικό βαθμό δομές αυτοοργάνωσης που προϋπήρχαν επί οθωμανικής διοίκησης, οι οποίες μάλιστα αναγνωρίστηκαν και θεσμικά. Τα Συμβούλια των Κοινοτήτων διατηρήθηκαν, ο Μουφτής ενίσχυσε τη θεσμική του θέση, τα βακούφια αναγνωρίστηκαν ως κοινοτική περιουσία, ενώ διατηρήθηκαν τα κοινοτικά σχολεία όπου διδάσκονταν το Κοράνιο και συνήθως η τουρκική γλώσσα. Στο καθεστώς αυτό εντάχθηκαν και οι μουσουλμάνοι της Ηπείρου, οι ελληνόφωνοι των Ιωαννίνων και οι περισσότεροι αλβανόφωνοι Τσάμηδες.¹³

Μετά την προσάρτηση των νέων εδαφών στην Ελλάδα ως συνέπεια των Βαλκανικών Πολέμων, ένας αρκετά μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων που ζούσαν σε αυτά τα εδάφη μετανάστευσαν στην Τουρκία ωστόσο μερικοί από αυτούς σύντομα επέστρεψαν. Η Ελληνική Κυβέρνηση είχε εκδώσει συγκεκριμένες κατευθυντήριες

¹² Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ.25

¹³ Κωστής ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου: μια μειονότητα στα αζήτητα της ιστορίας* στο <https://commonality.gr/mousoulmani-tsamides-tis-ipirou-mia-mionotita-sta-azitita-tis-istorias/> (τ.π. 12.10.2020)

γραμμές που επέτρεπαν την καλύτερη μεταχείριση των μουσουλμάνων που ήταν «αλβανικής καταγωγής» στα Νέα Εδάφη.¹⁴

Το ζήτημα των Τσάμηδων ξεκίνησε με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Στη διάρκεια των πολέμων του 1912-1913 το μέτωπο της Ηπείρου δεν ήταν πρώτης προτεραιότητας και πολλές συμμορίες, άλλες ελληνικές, άλλες αλβανικές υποκατέστησαν κατά περιόδους την δράση των τακτικών στρατών. Οι Τσάμηδες υπέστησαν πρώτοι τις πιέσεις των εγχώριων ή εισαγόμενων ελληνικών συμμοριών και ανταποδίδοντας συγκρότησαν δικές τους ανάλογες ομάδες.¹⁵

Αν και οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες δεν ήταν πρόθυμοι να πολεμήσουν στην πλευρά του οθωμανικού στρατού κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, ωστόσο, αντιμετωπίστηκαν από τον ελληνικό στρατό ως εκ των πραγμάτων εχθροί, ενώ οι ντόπιοι Χριστιανοί κατατάχθηκαν στις ελληνικές δυνάμεις. Για παράδειγμα, λίγες μέρες μετά την κατάληψη της περιοχής της Τσαμουρίας από τον Ελληνικό Στρατό, 72 ή 78 μουσουλμάνοι ηγέτες εκτελέστηκαν από μια ελληνική παραστρατιωτική μονάδα στην θρησκευτικά μικτή πόλη της Παραμυθιάς, οι οποίοι κατηγορήθηκαν ότι ήταν προδότες.¹⁶

Το γεγονός αυτό σηματοδότησε την αρχή των επιθέσεων εναντίον αλβανομουσουλμανικών πολιτικών στόχων, που είχαν σχεδιαστεί για να ενσταλάξουν τον φόβο στον πληθυσμό και έτσι να τους παρακινήσουν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους. Κατά τη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας, η περιουσία των Αλβανών μουσουλμάνων λεηλατήθηκε συστηματικά και πολλοί νέοι εξορίστηκαν σε νησιά του Αιγαίου. Χιλιάδες εκτάρια γης που ανήκαν στους Τσάμηδες απαλλοτριώθηκαν χωρίς αποζημίωση, ζητήθηκαν οι συγκομιδές τους και απαγορεύτηκαν να σπείρουν το καλαμπόκι τους, ή να πουλήσουν ή να αφήσουν την περιουσία τους για να αποτρέψουν την απαλλοτρίωσή της. Έτσι έγινε αδύνατο για πολλές οικογένειες να παραμείνουν στην Ελλάδα - αναγκάζοντάς τους να φύγουν βόρεια προς την Αλβανία.¹⁷

Οι εντάσεις μεταξύ Μουσουλμάνων και Χριστιανών στην περιοχή άρχισαν στα τέλη του 19ου αιώνα όταν το χριστιανικό στοιχείο βελτίωσε σταδιακά την οικονομική

¹⁴ Lambros BALTSIOTIS, *The Muslim Chams of Northwestern Greece*, σ. 4-5

¹⁵ Γιώργος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 138-139

¹⁶ Lambros BALTSIOTIS, ό.π., σ. 5

¹⁷ Miranda VICKERS, ό.π., σ. 4

και κοινωνική του κατάσταση. Λίγο μετά το 1912-1913 είχε έναν σημαντικό σύμμαχο για να εκπληρώσει τη φιλοδοξία του: το ελληνικό κράτος. Μια δεύτερη σύγκρουση μεταξύ των δύο πλευρών έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της σύντομης εισβολής του ιταλικού στρατού στην περιοχή την άνοιξη του 1917 όταν οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες εξέλαβαν τον ιταλικό στρατό ως απελευθερωτή τους. Το 1919 το βιοτικό επίπεδο των μουσουλμανικών κοινοτήτων μειώθηκε δραστικά, θέτοντάς τους σε κατάσταση «μιζέριας» όπως περιγράφεται από τις ελληνικές αρχές.¹⁸

3. Οι Τσάμηδες στην διάρκεια του Μεσοπολέμου

3.1 Η ανταλλαγή των πληθυσμών (1923-1925)

Η συμφωνία μεταξύ Ελλάδας – Τουρκίας για υποχρεωτική ανταλλαγή των ορθόδοξων χριστιανών κατοίκων της Τουρκίας με τους μουσουλμάνους κατοίκους της Ελλάδας υπογράφηκε στις 30.1.1923 στη Λοζάνη. Το πρόβλημα όμως ήταν οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας, που θεωρούνταν αλβανικής καταγωγής και δεν ήταν δυνατό να συμπεριληφθούν από την αρχή στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς που υπόκεινταν στο μέτρο της ανταλλαγής.¹⁹

Η Αλβανία μέσω του εκπροσώπου της Mehdi Frashëri είχε ενημερώσει τον πρόεδρο της αρμόδιας για τις μειονότητες επιτροπής Ιταλό Cesare Montagna, ότι οι Τσάμηδες ήταν μια κοινότητα που δεν είχε καμία γλωσσική, φυλετική ή πολιτισμική συγγένεια με τους Τούρκους και θα έπρεπε να εξαιρεθεί της ανταλλαγής.²⁰ Η ελληνική αντιπροσωπεία που είχε λάβει μέρος στις διαπραγματεύσεις είχε δηλώσει δια του εκπροσώπου της Δημητρίου Κακλαμάνου στις 19.1.1923 ότι η Ελλάδα δεν έχει καμία πρόθεση να προχωρήσει στην ανταλλαγή των μουσουλμάνων αλβανικής καταγωγής.²¹

Επίσης τον Αύγουστο του 1923, ο Ελευθέριος Βενιζέλος σε επιστολή του στον Γενικό Γραμματέα της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ) Eric Drummond ανέφερε ότι οι μουσουλμάνοι, Έλληνες υπήκοοι, αλβανικής φυλής δεν πρέπει να εξομοιωθούν με τους Τούρκους στην εφαρμογή της σύμβασης για την ανταλλαγή πληθυσμών, ενώ τον Σεπτέμβριο ο επιτετραμμένος της Ελλάδας στο Δυρράχιο Ιωάννης Κοκοτάκης

¹⁸ Ο.π., σ. 6

¹⁹ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ.26

²⁰ Ο.π., σ.27

²¹ Ο.π., σ. 25-26

πληροφορούσε τον Αλβανό πρωθυπουργό Αχμέτ Ζώγου ότι η Ελλάδα θα τηρούσε σχολαστικά τις επίσημες υποχρεώσεις που είχε αναλάβει στη Λοζάνη. Η δήλωση Κακλαμάνου, αλλά και οι επιστολές των Βενιζέλου και Κοκοτάκη αποτέλεσαν ισχυρά όπλα της αλβανικής διπλωματίας.²²

Γιατί όμως η Ελλάδα δέχτηκε να διατηρήσει στα σύνορά της μια μειονότητα που με βάση τη συνθήκη της Λοζάνης είχε τη δυνατότητα να «απαλλαγεί» από αυτή; Σύμφωνα με τα όσα είπε αργότερα ο ίδιος ο Κακλαμάνος, η δήλωση έγινε για να δειχτεί το διαλλακτικό πνεύμα της ελληνικής κυβέρνησης.²³ Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι «οι ενδιαφερόμενες δυνάμεις της εποχής, Αγγλία, Γαλλία και Ιταλία επιθυμούσαν να διατηρήσουν καλές σχέσεις με την αλβανική κυβέρνηση επειδή ήταν σε εξέλιξη οι διαπραγματεύσεις για την παραχώρηση δικαιωμάτων εκμετάλλευσης τους αλβανικού πετρελαίου αλλά και η Ελλάδα ήθελε να έχει καλές σχέσεις με την διεθνή κοινότητα επειδή βρισκόταν αντιμέτωπη με το τεράστιο έργο της αποκατάστασης ενός και πλέον εκατομμυρίου προσφύγων από την Μικρά Ασία, και χρειαζόταν την συναίνεση της διεθνούς κοινότητας για να εξασφαλίσει τα απαραίτητα προσφυγικά δάνεια».²⁴

Στην πράξη όμως υπήρξε μεγάλη δυσκολία στον προσδιορισμό της εθνικής καταγωγής των Τσάμηδων. Την αλβανική καταγωγή τα εμπλεκόμενα μέρη την αντιλαμβάνονταν και την προσδιόριζαν με διαφορετικό τρόπο. «Οι ελληνικές αρχές έτειναν να υιοθετήσουν το κριτήριο του τόπου γέννησης για τον καθορισμό του αλβανικού γένους. Έτσι μόνον πρόσωπα που απεδείκνυαν ότι γεννήθηκαν στην Αλβανία δηλώνονταν από τις τοπικές αρχές της Ηπείρου για να εξαιρεθούν από την ανταλλαγή».²⁵ Οι Αλβανοί αντέτειναν ότι δεν θα ήταν δυνατό να προσκομίσουν οι Αλβανοί πιστοποιητικά καταγωγής γιατί ήταν αυτόχθονες και ο επικεφαλής της αλβανικής κυβέρνησης Ahmet Zogu προειδοποίησε ότι «σε περίπτωση που η Ελλάδα δεν ανταποκρινόταν έμπρακτα στις δεσμεύσεις της, η Αλβανία σκεπτόταν, προκειμένου να υπερασπιστεί τα δικαιώματα των ομοεθνών της, να προχωρήσει σε ανταλλαγή του αλβανικού πληθυσμού της Ηπείρου με τους Έλληνες της Αλβανίας και να εγκαταστήσει τους Τσάμηδες στις περιουσίες που θα εγκατέλειπαν οι Έλληνες κατά

²² Δημήτρης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 23-24

²³ Ο.π., σ. 24

²⁴ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 26-27

²⁵ Stephen LADAS, *The exchange of minorities*, The Macmillan Company, New York, 1932, σ. 385

την αναχώρησή τους».²⁶ Αυτή ήταν η πρώτη φορά που οι Τσάμηδες χρησιμοποιήθηκαν ως αντίβαρο της ελληνικής μειονότητας.

Η Αλβανική κυβέρνηση έφερε το θέμα στο Συμβούλιο της ΚτΕ και η συζήτηση έγινε στις 17.12.1923. Το Συμβούλιο αποφάνθηκε ότι η Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών που είχε ήδη συσταθεί θα ήταν αρμόδια και για τους Αλβανούς μουσουλμάνους.²⁷ Τον Μάρτιο του 1924, η Μικτή Επιτροπή αποφάσισε ότι Έλληνες υπήκοοι που ήταν μουσουλμάνοι αλβανικής καταγωγής, και ειδικότερα εκείνοι που κατοικούσαν στην Ήπειρο, έπρεπε να αποκλειστούν από την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας²⁸ ενώ οι υποεπιτροπές που ήταν υπεύθυνες για την κατά τόπους εφαρμογή του μέτρου θα μπορούσαν να αναβάλουν την αναχώρηση κάθε προσώπου που θα υποστήριζε τεκμηριωμένα ότι είχε αλβανική καταγωγή.²⁹

Σε εφαρμογή της παραπάνω απόφασης η Μικτή Επιτροπή όρισε τριμελή ειδική αντιπροσωπεία η οποία μετέβη στην Ήπειρο και διαπίστωσε ότι η μεγάλη πλειοψηφία των μουσουλμάνων που κατοικούσαν εκεί δήλωναν ότι είναι τουρκικής καταγωγής και επιθυμούσαν να συμπεριληφθούν στην ανταλλαγή.³⁰

Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε η αντιπροσωπεία και η Μικτή Επιτροπή, ήταν πως ο τόπος καταγωγής έπρεπε να αποτελεί το πρωταρχικό κριτήριο για την εξαίρεσή τους από την ανταλλαγή, ενώ θα έπρεπε να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη η εθνική συνείδηση και η εκπεφρασμένη επιθυμία να «μεταναστεύσουν» αυτών που περιλαμβάνονται στην ανταλλαγή. Η γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα θεωρήθηκαν δευτερευούσης σημασίας.³¹

Η αλβανική κυβέρνηση υποστήριξε ότι η γλώσσα ήταν αυτή που έπρεπε να ληφθεί υπόψη για τον καθορισμό της καταγωγής των Τσάμηδων διότι οι Αλβανοί της Τσαμουριάς ήταν αυτόχθονες και οι ελληνικές αρχές είχαν ασκήσει επάνω τους έντονες πιέσεις προκειμένου να τους εξαναγκάσουν σε φυγή.³²

²⁶ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 29

²⁷ Δημήτρης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 26

²⁸ Miranda VICKERS, ό.π., σ.4

²⁹ Δημήτρης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 27

³⁰ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 31

³¹ Stephen LADAS, ό.π., p. 386

³² Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 32

Οι Τσάμηδες πριν αρχίσει η μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας ανταλλαγή πληθυσμών, δεν είχαν σαφώς διαμορφωμένη εθνική συνείδηση: ήταν πριν απ' όλα Μουσουλμάνοι.³³ Σε αυτό το συμπέρασμα κατέληξαν και οι εντολοδόχοι του Συμβουλίου της ΚτΕ, ουδέτερα μέλη της Μικτής Επιτροπής ανταλλαγής πληθυσμών όταν έκαναν περιοδεία στην Ήπειρο τον Ιούνιο του 1925, όπου διαπίστωσαν ότι τα πρόσωπα που αφορούσε το ζήτημα της ανταλλαγής δεν είχαν ιδέα για την καταγωγή τους και διακήρυσσαν απλά την μωαμεθανική πίστη τους.³⁴ Αυτό βέβαια οφειλόταν στο οθωμανικό σύστημα, στο οποίο οι υπήκοοι ήταν οργανωμένοι σε θρησκευτικές και όχι εθνικές κοινότητες, ενώ η θρησκεία και όχι η ιδιότητα του μέλους της εθνοτικής ομάδας ήταν αυτή που καθόριζε τη συμμετοχή στην οθωμανική κοινωνία.³⁵ Τα Τίρανα πάντως τους θεώρησαν Αλβανούς και προσπάθησαν σε πρώτη φάση να πετύχουν την εξαίρεσή τους από την ανταλλαγή πληθυσμών και σε δεύτερη να εκμεταλλευτούν την παρουσία τους σε μια ευαίσθητη περιοχή, γεγονός που προκάλεσαν ένταση στις ελληνοαλβανικές σχέσεις.³⁶

Η αλβανική πλευρά υποστήριζε ότι η γλώσσα ήταν εκείνη που έπρεπε αποκλειστικά να ληφθεί υπόψη για τον καθορισμό της καταγωγής, επειδή οι Αλβανοί της Τσαμουριάς ήταν αυτόχθονες και επιπλέον δεν μπορούσαν ελεύθερα να εκφράσουν την επιθυμία τους επειδή οι ελληνικές αρχές είχαν ασκήσει πάνω τους έντονες πιέσεις για να τους εξαναγκάσουν σε φυγή.³⁷

Η αλβανική κυβέρνηση είχε άμεσο συμφέρον να πετύχει την παραμονή των Τσάμηδων στις εστίες τους ως αντίβαρο στην ελληνική μειονότητα της Αλβανίας και επεδίωκε να τους καλλιεργήσει την αλβανική εθνική συνείδηση και να τους πείσει να μην λάβουν μέρος στην ανταλλαγή, δηλώνοντας αλβανική καταγωγή. Η ελληνική πλευρά γνωρίζοντας ότι οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου μπορούσαν να εξελιχθούν σε φορέα της αλβανικής προπαγάνδας και αφορμή παρέμβασης στα εσωτερικά της χώρας επεδίωξε να δημιουργήσει ένα ρεύμα εκούσιας μετανάστευσης στην Τουρκία.³⁸

³³ Δημήτρης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 16

³⁴ Ό.π., σ. 37

³⁵ Μαρίλένα ΚΟΠΠΑ, *Οι μειονότητες στα μετα-κομμουνιστικά Βαλκάνια*, Λιβάνη, Αθήνα 1997, σ.35

³⁶ Δημήτρης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 16

³⁷ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 32

³⁸ Ό.π., σ. 35-36

Το 1923-1924 έφτασαν στην περιοχή μερικές χιλιάδες πρόσφυγες από την Μικρά Ασία, με σκοπό να εντείνουν τις πιέσεις στους Τσάμηδες. Με στήριγμα τη νομοθεσία περί υποχρεωτικών απαλλοτριώσεων εγκαταστάθηκαν στα χωράφια και τα σπίτια των Τσάμηδων, ενώ εκδόθηκαν εντολές από την ελληνική διοίκηση για άμεση μετακίνηση των Τσάμηδων με σημείο συγκέντρωσης την παραλία όπου περίμεναν τα πλοία που θα τους μετέφεραν στην Τουρκία. Ενίοτε αρκετοί Τσάμηδες έσπευδαν να πωλήσουν στους χριστιανούς γείτονές τους γη, σπίτια και περιουσιακά τους στοιχεία οι οποίοι όταν διευθετήθηκε το θέμα της παραμονής τους βρέθηκαν χωρίς περιουσία.³⁹

Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών και ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόστηκε στην περιοχή ήταν καθοριστικός παράγοντας στη δημιουργία του ρήγματος μεταξύ του πληθυσμού. Στην πραγματικότητα, η ανταλλαγή φαίνεται ότι οδήγησε σταδιακά τους μουσουλμάνους να στραφούν προς την Αλβανία για αναζήτηση προστασίας. Η ανταλλαγή πληθυσμών βασίστηκε στο κριτήριο της θρησκείας όπως προέβλεπε η Σύμβαση της Λοζάνης. Το αλβανικό κράτος, υποστηριζόμενο από την ιταλική πολιτική, αντιτάχθηκε στην ανταλλαγή του (μουσουλμανικού) αλβανικού πληθυσμού της Ελλάδας, δηλώνοντας ότι αυτός ο πληθυσμός ήταν Αλβανικός και όχι Τούρκικος⁴⁰.

Η ελληνική κυβέρνηση με κατάλληλους χειρισμούς πέτυχε να δεχτεί η Τουρκία τον Ιούλιο του 1925 5.000 μουσουλμάνους της Θεσπρωτίας που ήταν ικανοποιητικός αριθμός να ανοίξει το δρόμο για καλύτερη διευθέτηση του ζητήματος, όμως η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού στην Αθήνα στις 25.6.1925 με το στρατιωτικό πραξικόπημα από τον Στρατηγό Θόδωρο Πάγκαλο που ήταν δηλωμένος φίλος των Αλβανών άλλαξε τα δεδομένα.⁴¹

3.2 Περίοδος 1925-1936

Τον Ιανουάριο του 1926 έγιναν συνομιλίες στην Αθήνα μεταξύ Ελλήνων και Αλβανών εκπροσώπων και η ελληνική κυβέρνηση δέχτηκε να εξαιρέσει από την ανταλλαγή πληθυσμών όλους τους Τσάμηδες και να διαλύσει τους

³⁹ Γιώργος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 140-141

⁴⁰ Lambros BALTSIOTIS, *The Muslim Chams of Northwestern Greece*, ό.π., σ. 7

⁴¹ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 41-42

βορειοηπειρωτικούς συλλόγους, των οποίων η ύπαρξη φαίνεται ότι ενοχλούσε ιδιαίτερα τα Τίρανα.⁴²

Έτσι «η ουσία του ζητήματος μετατοπίζεται πλέον από την συμπερίληψή ή μη του μουσουλμανικού πληθυσμού της Ηπείρου στο μέτρο της υποχρεωτικής ανταλλαγής, στη διαδικασία ενσωμάτωσής του στο ελληνικό κράτος και τον σεβασμό ή μη των δικαιωμάτων του από τις ελληνικές αρχές».⁴³

Την βελτίωση των ελληνοαλβανικών σχέσεων ακολούθησε η υπογραφή το 1926 τεσσάρων συμβάσεων: «Περί εκδόσεως εγκληματιών», «Περί ιθαγένειας», «Περί εγκαταστάσεως και προξενικής υπηρεσίας» και «Περί εμπορίου και ναυτιλίας» που ρύθμιζαν σχετικά θέματα. Το κλίμα αυτό όμως δεν διατηρήθηκε πολύ γιατί το άρθρο 3 της σύμβασης «Περί εγκαταστάσεως και προξενικής υπηρεσίας» όριζε ότι οι Αλβανοί υπήκοοι των οποίων κτήματα στην Ελλάδα είχαν απαλλοτριωθεί θα είχαν δικαίωμα σε αποζημίωση μεγαλύτερη από αυτήν που όριζε η αγροτική νομοθεσία»⁴⁴ και η συνολική έκταση του ενός εκατομμυρίου στρεμμάτων σύμφωνα με τους υπολογισμούς του υπουργείου Γεωργίας θα δημιουργούσε πολύ μεγάλες οικονομικές υποχρεώσεις για το ελληνικό κράτος. Έτσι ψηφίστηκαν από τη Βουλή οι κυρωτικοί νόμοι για τις τρεις από τις τέσσερις συμβάσεις, αλλά η δημοσίευσή τους στην Εφημερίδα της κυβερνήσεως καθυστέρησε λόγω της επιδείνωσης των ελληνοαλβανικών σχέσεων που προκλήθηκε από την απόρριψη της τέταρτης σύμβασης.⁴⁵

Έτσι η διαμάχη σχετικά με τη γη συνεχίστηκε με αιτία την μη επικύρωση των συμβάσεων από την ελληνική βουλή επειδή προέβλεπαν όρους που θεωρήθηκαν εξαιρετικά ευνοϊκοί για την τυχόν απαλλοτρίωση των αλβανικών ιδιοκτησιών.⁴⁶

Η εκστρατεία που εξαπολύθηκε από την Αλβανία εναντίον της Ελλάδας ήταν σφοδρή επειδή διαψεύστηκαν οι ελπίδες των Αλβανών κτηματιών τα συμφέροντα των

⁴² Δημήτρης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 54

⁴³ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ.43

⁴⁴ Γιάννης ΚΤΙΣΤΑΚΗΣ, *Περιουσίες Αλβανών και Τσάμηδων στην Ελλάδα. Άρση του εμπολέμου και διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, ΚΕΜΟ, 2006, σ. 22

⁴⁵ Δημήτρης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ.71

⁴⁶ Γιώργος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 144

οποίων είχαν θιγεί από την ελληνική αγροτική νομοθεσία. Ένα από τα κύρια όπλα στην εκστρατεία αυτή ήταν οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες.⁴⁷

Οι Τσάμηδες διατύπωσαν αιτήματα που αφορούσαν αφ' ενός τις συνθήκες διαβίωσης και την εφαρμογή οικονομικών-διοικητικών μέτρων σε βάρος τους από τις ελληνικές αρχές και αφ' ετέρου στο αίτημα για άνοιγμα σχολείων για τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας στα χωριά που ζούσε αλβανικός πληθυσμός. Κατηγορούσαν την Ελλάδα ότι παραβίαζε το πρωταρχικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας καθώς είχε προχωρήσει σε εκτεταμένες απαλλοτριώσεις κτημάτων των Τσάμηδων όταν εκκρεμούσε ακόμα το ζήτημα της συμπερίληψης τους ή όχι στο μέτρο της ανταλλαγής. Ακόμα διαμαρτύρονταν για την στέρηση πολιτικής εκπροσώπησης στα κοινοτικά συμβούλια και την διακριτική μεταχείριση σε βάρος τους στον ελληνικό στρατό όπου τους χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά σχεδόν για έργα οδοποιίας. Τα επιχειρήματα της ελληνικής πλευράς ήταν ότι το μέτρο των απαλλοτριώσεων είχε γενικό χαρακτήρα και εφαρμόστηκε με τον ίδιο τρόπο για όλους τους υπηκόους της χώρας και μάλιστα στην Ήπειρο υπήρχε επιεικέστερη εφαρμογή και έγινε περιορισμένη εγκατάσταση προσφύγων, ενώ λήφθηκε απόφαση την άνοιξη του 1926 για μετεγκατάσταση 18.000 προσφύγων από την Ήπειρο στη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο.⁴⁸

Φαίνεται ότι η ελληνική κυβέρνηση δέχτηκε πιέσεις υπέρ της παραμονής των Τσάμηδων και απομάκρυνσης των προσφύγων και από τον πρόεδρο της Μικτής Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων J. Campbell ο οποίος δεν ήθελε να απαλλοτριωθούν τα μικρά αλβανικά κτήματα για την αποκατάσταση των προσφύγων. Φυσικά αυτό δεν σήμαινε όπως είπε ο ίδιος ότι θα επιτραπεί στους τσιφλικάδες Τσάμηδες να έχουν διαφορετική μεταχείριση από τον ελληνικό λαό.⁴⁹

Η απόδοση όμως στους δικαιούχους των απαλλοτριωμένων κτημάτων μετά την εξαίρεσή τους από την ανταλλαγή ήταν εξαιρετικά αργή και οδήγησε πολλές υποθέσεις σε μια μακρόχρονη εκκρεμότητα. Τέτοια υπόθεση ήταν τα χωριά Γαρδίκι και Δραγούμι όπου το 1924 λόγω της επικείμενης ανταλλαγής πληθυσμών πολλοί κάτοικοι μάζεψαν τα πράγματά τους και πήγαν στην Πάργα περιμένοντας πλοία να τους μεταφέρουν στην Τουρκία. Στις περιοχές που εκκενώθηκαν εγκαταστάθηκαν γεωργικές οικογένειες

⁴⁷ Δημήτρης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ.72

⁴⁸ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 48

⁴⁹ Λένα ΔΙΒΑΝΗ, ό.π., σ. 237

προσφύγων. Όταν ματαιώθηκε η ανταλλαγή αυτοί επέστρεψαν ζητώντας πίσω τα σπίτια και τα χωράφια τους, πράγμα το οποίο αρνήθηκαν οι πρόσφυγες. Η διαμάχη ήταν αναπόφευκτη και έφτασε μέχρι τη Γενεύη για να διευθετηθεί.⁵⁰

Όσον αφορά τις κοινοτικές εκλογές η επίσημη ελληνική θέση ήταν ότι το 1925 το θέμα της ανταλλαγής ήταν σε εκκρεμότητα και σταδιακά το πρόβλημα θα αποκαθίστατο, ενώ υποστηρίχτηκε ότι δεν υπήρχαν διακρίσεις στον ελληνικό στρατό.⁵¹ Στο αίτημα της ίδρυσης σχολείων ειδικά για τους μουσουλμάνους της Τσαμουριάς στα οποία η διδασκαλία θα γινόταν στην αλβανική γλώσσα, η ελληνική κυβέρνηση υποστήριξε ότι δεν δεσμευόταν από καμία συνθήκη και οι Τσάμηδες ούτε είχαν ποτέ αλλά ούτε και ζητούσαν από το ελληνικό κράτος σχολεία ειδικά γι' αυτούς.⁵²

Ο βασικός όμως κορμός των αλβανικών αιτημάτων και παραπόνων ήταν κυρίως οικονομικές και περιουσιακές υποθέσεις ενώ οι αναφορές σε εκπαιδευτικά και άλλα θέματα καταλάμβαναν κατώτερες θέσεις στον κατάλογο.⁵³

Με υποκίνηση της αλβανικής προπαγάνδας μουσουλμάνοι Τσάμηδες σε όλη τη διάρκεια του 1927 υπέβαλλαν προσφυγές στη Γραμματεία της ΚτΕ κατά της Ελλάδας με κυριότερες κατηγορίες την νομή της περιουσίας τους από τους πρόσφυγες, την επιμονή της Ελλάδας να στρατολογεί Τσάμηδες αν και είχαν υπηρετήσει στην Τουρκία, τα δημοτικά και κοινοτικά συμβούλια που δεν ήταν αιρετά αλλά διορισμένα, το νόμο περί απαλλοτριώσεων που εφαρμοζόταν μεροληπτικά σε βάρος τους και ότι δεν υπήρχε στην Τσαμουριά ούτε ένα σχολείο αλβανικής γλώσσας.⁵⁴ Η ελληνική πλευρά έσπευδε κάθε φορά να απαντάει και να δίνει εξηγήσεις που σε γενικές γραμμές γίνονταν δεκτές από την ΚτΕ.⁵⁵

Την περίοδο αυτή η Ιταλία είχε αναλάβει μεσολαβητικό ρόλο αλλά τα ελληνοαλβανικά προβλήματα ήταν πολλά και δυσεπίλυτα. Είχε καθοριστική συμβολή στη δημιουργία του ανεξάρτητου αλβανικού κράτους και υπέγραψε Σύμφωνο φιλίας και Αμοιβαίας Συνεργασίας με την Αλβανία τον Νοέμβριο του 1936. Η Αλβανία ήταν

⁵⁰ Ο.π., σ. 238

⁵¹ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 51

⁵² Δημήτρης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ.92

⁵³ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 50

⁵⁴ Λένα ΔΙΒΑΝΗ, ό.π., σ. 239

⁵⁵ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 58

σημαντική για την Ιταλία ως προγεφύρωμα για την επέκταση της επιρροής της στα Βαλκάνια. Η ελληνική επιρροή στη νότιο Αλβανία αποτελούσε εμπόδιο για την απρόσκοπτη υλοποίηση των ιταλικών επιδιώξεων, όμως η Ιταλία δεν ήθελε να έρθει σε ρήξη με την Ελλάδα φοβούμενη μια πιθανή σύμπραξή της με το Βελιγράδι.⁵⁶

Η Αλβανία προσπάθησε να πιέσει περισσότερο την ελληνική κυβέρνηση και το Μάιο του 1928 κατήγγειλε την Ελλάδα στην ΚτΕ επικαλούμενη το άρθρο 11 παρ. 2 του Κανονισμού της ΚτΕ το οποίο αφορούσε σε ζητήματα που ήταν δυνατό να θέσουν σε κίνδυνο την παγκόσμια ειρήνη ή τις ομαλές σχέσεις μεταξύ των εθνών. Η καταγγελία αυτή αφορούσε τις αποζημιώσεις για τα αλβανικά κτήματα στην Ελλάδα και την κακή μεταχείριση των Τσάμηδων.⁵⁷ Στην απόφασή της η ΚτΕ παρέπεμπε την επίλυση του ζητήματος των απαλλοτριωμένων κτημάτων σε διμερείς διαπραγματεύσεις, για την μεταχείριση της αλβανικής μειονότητας στην Ελλάδα, ανέφερε ότι κύριο μέλημα της ΚτΕ είναι η αποτροπή της ανάμειξης ξένων κρατών στα εσωτερικά ζητήματα μιας χώρας για μειονοτικά θέματα και το άρθρο 11 μπορούσε μια χώρα να το επικαλεστεί μόνο σε σοβαρές περιστάσεις όταν υπήρχε κίνδυνος να διαταραχθεί η ειρήνη. Έτσι το συμβούλιο της ΚτΕ δεν επρόκειτο πλέον να ασχοληθεί με το ζήτημα που έθεσε η αλβανική κυβέρνηση και με δεδομένο ότι πολλά από αυτά τα θέματα είχαν γίνει αντικείμενο ανάλογων συζητήσεων και αναφορών στο παρελθόν.⁵⁸

Με την άνοδο του Ελευθερίου Βενιζέλου στην εξουσία το καλοκαίρι του 1928 υπήρξαν προσδοκίες για την βελτίωση των ελληνοαλβανικών σχέσεων. Έτσι η Ελλάδα ήταν από τα πρώτα κράτη που αναγνώρισαν το βασίλειο της Αλβανίας και τον Ahmed Zogou ως Α' Βασιλιά των Αλβανών. Επιπλέον ο Βενιζέλος διέταξε την διάλυση των βορειοηπειρωτικών συλλόγων και κυρίως έθεσε σε πλήρη ισχύ τον Οκτώβριο του 1928 τις τρεις από τις τέσσερις ελληνοαλβανικές συμβάσεις που ήταν σε εκκρεμότητα από το 1926. Την άνοιξη του 1929 όμως ξέσπασε νέα κρίση στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών εξαιτίας του εκκλησιαστικού ζητήματος που αφορούσε την ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της Αλβανικής Ορθοδόξου Εκκλησίας.⁵⁹

⁵⁶ Ο.π., σ. 60-61

⁵⁷ Λένα ΔΙΒΑΝΗ, ό.π., σ. 243

⁵⁸ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 68

⁵⁹ Ο.π., σ. 69-70

Στη δεκαετία του 1930, ο πληθυσμός της Ηπείρου αντιμετώπιζε εξαιρετικές οικονομικές δυσκολίες, οι υποδομές ήταν ανεπαρκείς και το αίσθημα ανασφάλειας γενικευμένο. Οι μουσουλμάνοι είχαν να αντιμετωπίσουν επιπλέον την ανεπάρκεια του κρατικού μηχανισμού, τις κωλυσιεργίες στην υλοποίηση των κυβερνητικών αποφάσεων, την παράταση της εκκρεμότητας του κτηματικού ζητήματος, τις αυθαιρεσίες των φορέων της τοπικής εξουσίας και γενικότερη προκατάληψη και καχυποψία για το εθνικό τους φρόνημα.⁶⁰

Ορισμένοι εξακολουθούσαν να αντιμετωπίζουν προβλήματα σχετικά με την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν με το μέτρο της ανταλλαγής πληθυσμών, ωστόσο η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύθηκε να λύσει το ζήτημα και διανεμήθηκαν πιστοποιητικά μη ανταλλαγής στα εμπλεκόμενα μέρη.⁶¹ Ακόμη και το 1930 υπήρχαν άτομα που θεωρούνταν ανταλλάξιμα τουλάχιστον μέχρι την προσκόμιση εγγράφων που να αποδεικνύουν την αλβανική τους ιθαγένεια και αυτό είχε συνέπειες στην έκδοση πιστοποιητικών από το υπουργείο Γεωργίας για τη διαχείριση της περιουσίας τους. Δόθηκαν σαφείς οδηγίες ώστε να χορηγηθούν ταχύτατα τα πιστοποιητικά μη ανταλλαξιμότητας στους Έλληνες υπηκόους αλβανικής καταγωγής και να αρθούν όλα τα περιοριστικά μέτρα που αφορούσαν στη διαχείριση της περιουσίας τους καθώς και για την εκδίκαση των υποθέσεων που εκκρεμούσαν στο Συμβούλιο Ιθαγένειας.⁶²

Ο διευθυντής του Τμήματος Μειονοτήτων του πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού Κωνσταντίνος Στυλιανόπουλος, αναφέρει ότι δεν έμεινε στους Τσάμηδες ούτε ένα στρέμμα για καλλιέργεια και συντήρηση των οικογενειών τους, ότι τα ενοίκια των περιουσιών τους δεν πληρώνονταν τακτικά και δεν τους επιτρεπόταν να πουλήσουν ή να αγοράσουν γη. Η οικονομική αδυναμία της κοινότητας και οι πολιτικές της ελληνικής διοίκησης που σκόπευαν να τους αναγκάσουν να μεταναστεύσουν, οδήγησαν τελικά στην εμφάνιση της μετανάστευσης στις αρχές της δεκαετίας του 30.⁶³

Τον Φεβρουάριο και τον Απρίλιο του 1930, υποβλήθηκαν στον Γενικό Γραμματέα της ΚτΕ, δύο επιστολές από Τσάμηδες που αφορούσαν την παραβίαση του

⁶⁰ Ο.π., σ. 71

⁶¹ Blerina SADICU, *Chams fundamental rights (1930-1939)*, International Journal of Academic Research and Reflection, Vol. 4, No. 4, 2016, p. 59

⁶² Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 77

⁶³ Lambros BALTSIOTIS, ό.π., σ. 10

αγροτικού νόμου από την ελληνική κυβέρνηση. Ο αγροτικός νόμος επέτρεπε απαλλοτριώσεις μόνο σε ιδιοκτησίες μεγαλύτερες των 30 εκταρίων αλλά οι ελληνικές αρχές απαλλοτρίωσαν και μικρότερες. Η ελληνική κυβέρνηση απάντησε ότι ο αγροτικός νόμος του 1926 διαφοροποιούσε τις περιοχές Θεσσαλίας, Άρτας, Ηπείρου, Μακεδονίας και Θράκης διότι σε αυτές τις περιοχές εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες και υπήρχε μεγαλύτερη ανάγκη για γη, ενώ ο νόμος εφαρμοζόταν εξίσου σε χριστιανούς και μουσουλμάνους.⁶⁴ Η κυβέρνηση αναγνώριζε ότι η βιαστική εφαρμογή του μέτρου των απαλλοτριώσεων είχε δημιουργήσει πολλά προβλήματα και είχαν γίνει αδικίες σε βάρος των μουσουλμάνων Τσάμηδων που έπρεπε το συντομότερο να αποκατασταθούν.⁶⁵

Για να διευθετήσει τα εκκρεμή κτηματικά ζητήματα η Ελληνική κυβέρνηση ψήφισε τον ν. 4816/1930 (ΦΕΚ Α', αρ. 242, 16.7.37) και τον ν. 5136/1931 (ΦΕΚ Α', αρ. 217, 18.7.1931) που προέβλεπαν την καταβολή υψηλότερων αποζημιώσεων στους μουσουλμάνους Τσάμηδες, την απ' ευθείας καταβολή τους στους δικαιούχους σε ομολογίες και αποκτούσαν το δικαίωμα να κάνουν έφεση και να επανεξεταστούν τα θέματα που το Υπουργείο Γεωργίας είχε κρίνει προηγουμένως ότι ήταν αντίθετα με το νόμο.

«Ως τα μέσα του 1935 είχε ικανοποιηθεί μεγάλος αριθμός αιτήσεων των Αλβανών δικαιούχων και έτσι ένα από τα πλέον χρονίζοντα προβλήματα για τις αλβανοελληνικές σχέσεις φάνηκε τουλάχιστον ότι όδευε προς επίλυση».⁶⁶

Με διοικητικά μέτρα έγινε προσωρινή αναστολή πληρωμής φόρων στο δημόσιο και η λύση ζητημάτων οικογενειακής και προσωπικής φύσεως ανατέθηκε στους μουφτήδες. Πολλές αποφάσεις όμως που αφορούσαν τη βελτίωση της ζωής των μουσουλμάνων και την ικανοποίηση πάγιων αιτημάτων τους ανακλήθηκαν από τις επόμενες κυβερνήσεις και άλλες εμποδίστηκαν από την γραφειοκρατία και την παλινωδία της διοίκησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ζήτημα των αποζημιώσεων των απαλλοτριωμένων κτημάτων παρά το ότι είχε εκτιμηθεί ως βασικός παράγοντας

⁶⁴ Λένα ΔΙΒΑΝΗ, ό.π., σ. 250

⁶⁵ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 73

⁶⁶ Ο.π., σ. 78

δυσαρέσκειας των Τσάμηδων που τους παρέδιδε στην αλβανική και ιταλική προπαγάνδα ποτέ δεν επιλύθηκε ικανοποιητικά.⁶⁷

Όσον αφορά την εκπαίδευση, το εκπαιδευτικό δίκτυο των μουσουλμάνων μέχρι το 1913 ήταν σχεδόν ανύπαρκτο.⁶⁸ Στην Τσαμουριά, το μόνο οργανωμένο σχολείο λειτούργησε το έτος 1909 ως το 1910 στο Φιλιάτι με 25 μαθητές, με χρήση του αλβανικού λατινικού αλφαβήτου. Το σχολείο έκλεισε τον Φεβρουάριο του 1910, λόγω έλλειψης πόρων και των διώξεων, όπως αναφέρει μία προξενική έκθεση.⁶⁹

Δεν υπήρχαν κατάλληλα κτίρια και υποδομές και οι συνθήκες εκπαίδευσης ήταν απογοητευτικές. Η φοίτηση ήταν υποχρεωτική αυτό όμως δεν εφαρμοζόταν στα παιδιά των μουσουλμάνων καθώς οι γονείς τους αρνούνταν να στείλουν τα κορίτσια στο σχολείο. Η φοίτηση των αγοριών μουσουλμάνων ήταν τακτική στις πρώτες τάξεις του δημοτικού και ελλιπής στις επόμενες με αποτέλεσμα τα παιδιά να μην λαμβάνουν τη στοιχειώδη εκπαίδευση. Οι προτάσεις και εισηγήσεις των αρμοδίων για βελτίωσή της παρέμειναν στα χαρτιά είτε λόγω κρατικής ανικανότητας, ή έλλειψης πόρων ή λόγω της ασυνέπειας που χαρακτήριζε την ελληνική πολιτική.⁷⁰

Από το 1933 παρατηρήθηκε επιδείνωση στις ελληνοαλβανικές σχέσεις. Τα ελληνικά σχολεία που το 1925 ήταν 78 και το 1933 μόλις 10, κινδύνευαν να κλείσουν οριστικά λόγω των περιοριστικών μέτρων που επέβαλε η αλβανική κυβέρνηση σε βάρος της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας.⁷¹ Η παραβίαση αυτή καταγγέλθηκε στην ΚτΕ και ακολούθησε η αλβανική απάντηση στην ελληνική προσφυγή, με τους Αλβανούς της Ηπείρου που απέστειλαν σειρά διαμαρτυριών το Δεκέμβριο του 1934 στην ΚτΕ, όπου κατηγορούσαν τις ελληνικές αρχές ανάμεσα στα άλλα για καταπάτηση των δικαιωμάτων της μειονότητάς τους, τον εξαναγκασμό σε μετανάστευση και την έλλειψη ελευθερίας χρήσης και εκπαίδευσης στην μητρική τους γλώσσα.⁷²

Η ελληνική πλευρά αντέκρουσε τις κατηγορίες, η αρμόδια Επιτροπή Μειονοτήτων της ΚτΕ δέχτηκε τις ελληνικές εξηγήσεις αλλά έδειξε ιδιαίτερη

⁶⁷ Λένα ΔΙΒΑΝΗ, ό.π., σ. 251-252

⁶⁸ Λάμπρος ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες από την είσοδό τους στο ελληνικό κράτος μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (1913-1940)*, ό.π., σ. 63

⁶⁹ Ο.π., σ. 84

⁷⁰ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 80

⁷¹ Λένα ΔΙΒΑΝΗ, ό.π., σ. 253

⁷² Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 83

ευαισθησία στα εκπαιδευτικά θέματα και ζήτησε από την Ελλάδα να εφαρμόσει τις αντίστοιχες διατάξεις των συνθηκών περί μειονοτήτων.⁷³

3.3 Δικτατορία Μεταξά

Με την άνοδο στην εξουσία δικτατορικού καθεστώτος του Ιωάννη Μεταξά το 1936, εντατικοποιήθηκε ο εποικισμός της περιοχής από Έλληνες, ενισχύθηκε η δήμευση της περιουσίας των Τσάμηδων και τα αλβανικά τοπωνύμια των περιοχών που κατοικούσαν οι Αλβανοί αντικαταστάθηκαν από ελληνικά.⁷⁴ Ασκήθηκε μια απροκάλυπτα κατασταλτική πολιτική και υπήρξε μια χωρίς προηγούμενο έξαρση χρήσης αυταρχικών αστυνομικών μεθόδων. Οι πιέσεις που ασκήθηκαν καλύφθηκαν από τον Αναγκαστικό Νόμο 376 της 18.12.1936 «Περί μέτρων ασφαλείας οχυρών θέσεων», όπου η εγκατάσταση, είσοδος και κυκλοφορία στις περιοχές αυτές υποβαλλόταν σε πολλαπλές διατυπώσεις. Ο νόμος αυτός επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την ζωή των κατοίκων καθώς οι ατομικές και συλλογικές ελευθερίες υποτάχθηκαν στις επιταγές της αμυντικής πολιτικής. Στο πλαίσιο αυτό οι Τσάμηδες αποτέλεσαν «εσωτερικό εχθρό» με το σκεπτικό ότι μπορούσαν να καταστούν φορείς αλυτρωτικών ιδεών που εκπορεύονταν από την Αλβανία.⁷⁵

Για να ασκήσει καλύτερο έλεγχο στη μειονότητα, το ελληνικό κράτος δημιούργησε στα τέλη του 1936 έναν νέο νομό, αυτόν της Θεσπρωτίας, που αποτελείτο από περιοχές που προηγουμένως ανήκαν στους Νομούς Ιωαννίνων και Πρέβεζας, και ενσωμάτωναν όλο τον μουσουλμανικό πληθυσμό.⁷⁶

Εκτός από την αυθαίρετη χρήση βίας, η κυβέρνηση Μεταξά απαγόρευσε τη χρήση της αλβανικής γλώσσας τόσο σε δημόσιους όσο και σε ιδιωτικούς χώρους αλλά και την κυκλοφορία αλβανικών βιβλίων και εφημερίδων.⁷⁷

Οι αλβανόφωνοι της Ηπείρου αντιμετώπιζονταν όμως συγκριτικά με σχετική ελαστικότητα⁷⁸ αν λάβουμε υπόψη ότι η αλβανική γλώσσα εξακολουθούσε να διδάσκεται στα ελληνικά δημοτικά σχολεία από δασκάλους διορισμένους από το

⁷³ Ο.π., σ. 84

⁷⁴ Miranda VICKERS, ό.π., σ.5

⁷⁵ Ελευθερία MANTA, ό.π., σ. 86

⁷⁶ Lambros BALTSIOTIS, ό.π., σ. 11

⁷⁷ Albert RAKIPI, *Understanding Albanian-Greek relations: Deconstructing paradoxes and myths* στο Cela, Rakipi, Balla, Zeneli, Feta, Koçi, Jorgji, Giakoumis, Krisafi, Xhepa, Albania and Greece: Understanding and explaining, Albanian Institute for International Studies, 2018

⁷⁸ Ελευθερία MANTA, ό.π., σ. 87

ελληνικό κράτος μέχρι το 1939 με σκοπό την απρόσκοπτη λειτουργία των ελληνικών σχολείων στην Αλβανία.⁷⁹

Απόρροια του κλίματος εκφοβισμού και αστυνομοκρατίας που επικράτησε στην ελληνική ύπαιθρο στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930 ήταν η αναζωπύρωση της τάσης των Τσάμηδων να μεταναστεύσουν στην Τουρκία για αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης, η οποία τάση ήταν δελεαστική πάντα για τις εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις.⁸⁰

Τα μέτρα που προτάθηκαν για την διευκόλυνση των μουσουλμάνων σε μετανάστευση ήταν η έκδοση διαβατηρίων ακόμα και σε αυτούς που δεν είχαν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις⁸¹ και κυρίως η χορήγηση δανείων από την Αγροτική Τράπεζα σε χριστιανούς της Ηπείρου για να είναι σε θέση να εξαγοράσουν τα κτήματα των μουσουλμάνων που επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν.⁸²

Ο Αλβανός Υπουργός Εσωτερικών ενημέρωσε το Υπουργείο Εξωτερικών ότι ακίνητα Τσάμηδων αγοράστηκαν από Έλληνες, με βάση δάνεια που τους χορηγήθηκαν από την Αγροτική Τράπεζα. Τον Νοέμβριο του 1938, ο Έλληνας εκπρόσωπος του Υπουργείου Εξωτερικών διαβεβαίωσε τον Αλβανό Πρέσβη στην Αθήνα, ότι η Αγροτική Τράπεζα ακύρωσε συμβάσεις δανείων που είχαν συναφθεί για αγορά ακινήτων των Τσάμηδων.⁸³

Για να αναχαιτίσει την τάση μετανάστευσης, η αλβανική ηγεσία προέβη σε διαβήματα στο ελληνικό ΥΠΕΞ και την ελληνική πρεσβεία στα Τίρανα τονίζοντας ότι η ίδια θα επιχειρούσε να προσελκύσει τους Τσάμηδες ώστε να εγκατασταθούν αντί της Τουρκίας σε περιοχές της νότιας Αλβανίας μεταξύ των μελών της ελληνικής μειονότητας.⁸⁴

⁷⁹ Ο.π., σ. 88

⁸⁰ Ο.π., σ. 89-90

⁸¹ ΑΥΕ, 1937, Α/4/9-9, απ. 24225, Υπουργείο Εξωτερικών προς Γενικό Επιτελείο Στρατού, Αθήνα 12.1.1937

⁸² ΑΥΕ, 1939, Α/4/9-10, αρ. εμπ. 255, Γενικός Διοικητής Ηπείρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα 3.3.1938

⁸³ Blerina SADICU, ό.π., σ. 63

⁸⁴ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 92

Μεταξύ των Τσάμηδων εκείνη την εποχή υπήρχαν δύο τάσεις, η πρώτη που επιθυμούσε την μετανάστευση στην Τουρκία και η δεύτερη που αντιδρούσε σε μετακίνηση από την Θεσπρωτία.⁸⁵

Στην εκπαίδευση, οι Τσάμηδες αντιμετώπισαν πολλά εμπόδια σχετικά με το δικαίωμά τους για εκπαίδευση στη μητρική τους γλώσσα. Τα σχολεία δεν έτυχαν της κατάλληλης προσοχής από τις ελληνικές αρχές, οι οποίες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στο διορισμό καθηγητών. Το γεγονός ότι πολλές φορές διορίζαν καθηγητές που δεν ήταν εκπρόσωποι της μειονότητας αλλά ούτε και αλβανικής εθνικότητας έδειχνε ότι η Ελλάδα είχε ως στόχο να εμποδίσει τους Τσάμηδες να έχουν το δικαίωμα για εκπαίδευση στη μητρική τους γλώσσα.⁸⁶ Τελικά όμως το καθεστώς Μεταξά επέδειξε ελαστικότητα και συνέχισε τις διαπραγματεύσεις για το διορισμό δασκάλων της αλβανικής και το Δεκέμβριο του 1936 διόρισε πέντε πρόσωπα που είχε προτείνει η αλβανική πρεσβεία της Αθήνας παρά τις αντιρρήσεις των ελληνικών αρχών, οι οποίοι θα δίδασκαν και τη θρησκεία. Οι λόγοι ήταν η αποφυγή νέας προσφυγής των Τσάμηδων στην ΚτΕ, η εγγύηση που αποτελούσε για την απρόσκοπτη λειτουργία των ελληνικών μειονοτικών σχολείων στην Αλβανία η ικανοποίηση μέρους των αλβανικών εκπαιδευτικών αιτημάτων και η προσδοκία ανοίγματος τριών ελληνικών σχολείων στην Χιμάρα.⁸⁷

Στη δημιουργία αρνητικού κλίματος ανάμεσα στους Τσάμηδες συνέτεινε και ο Αναγκαστικός Νόμος 735/1937 (ΦΕΚ 228/15.6.1937) «Περί των Μουσουλμάνων των επικαλούμενων αλβανική καταγωγή και περί αποδόσεως των παρ' αυτών διεκδικούμενων τμημάτων» με τον οποίο προβλεπόταν αναγκαστική απαλλοτρίωση των υπολειπόμενων αλβανικών περιουσιών στο όνομα του αναδασμού της γης, θεωρήθηκε από τους Τσάμηδες εχθρική κίνηση εκ μέρους του ελληνικού κράτους, αίσθηση που έγινε πιο έντονη αφού συνοδευόταν από προκλητικές καθυστερήσεις στην καταβολή των προβλεπόμενων από τον ίδιο νόμο αποζημιώσεων που προστέθηκαν στα οφειλόμενα από προηγούμενες απαλλοτριώσεις. Σημειώνεται ότι στα χρόνια της κατοχής το ζήτημα της καταβολής των αποζημιώσεων παρέμενε ανοιχτό.⁸⁸

⁸⁵ Ο.π., σ. 94

⁸⁶ Blerina SADICU, ό.π., σ. 64

⁸⁷ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 103-105

⁸⁸ Γιώργος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 145

Μετά το 1935 με αφετηρία τον ιταλο-αιθιοπικό πόλεμο και την έκρηξη του ισπανικού εμφύλιου, η ιταλική εξωτερική πολιτική άλλαξε και εκδήλωσε φανερά τις επεκτατικές-αυτοκρατορικές βλέψεις.⁸⁹

Τον Απρίλιο του 1939 ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις αποβιβάστηκαν και κατέλαβαν την Αλβανία, μετατρέποντάς την σε ιταλική κτήση.⁹⁰ Σε αυτό το διάστημα μέχρι την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου υπήρξαν φραστικές αναφορές περί επέκτασης των αλβανικών συνόρων, επίσημες δηλώσεις και διαβεβαιώσεις Ιταλών επισήμων ότι θα βοηθήσουν στη δημιουργία της Μεγάλης Αλβανίας κι έτσι συνέπεσαν τα ιταλικά στρατιωτικά σχέδια με τους αλβανικούς αλύτρωτους πόθους.⁹¹

Η ιταλική απειλή οδήγησε την ελληνική κυβέρνηση σε λήψη μέτρων ασφαλείας στην περιοχή τα οποία αύξησαν την πίεση στους Τσάμηδες. Απομακρύνθηκαν οι άνδρες της περιοχής μέσω του μέτρου της επιστράτευσης και οι επιστρατευθέντες Τσάμηδες αντιδρώντας στην καχύποπτη συμπεριφορά των ελληνικών αρχών δημιούργησαν κύμα λιποταξιών και ανυποταξιών. Διωκόμενοι από τις ελληνικές υπηρεσίες περνούσαν τα σύνορα και με πρωτοβουλίες της ιταλικής διοίκησης συγκροτούσαν τάγματα εθελοντών στο πλευρό τους.⁹²

Τα ιταλικά σχέδια βέβαια προχωρούσαν πέρα από τη δημιουργία της Μεγάλης Αλβανίας. Αυτή μπορούσε να αποτελέσει την βάση επέκτασης των Ιταλών στα ανατολικά Βαλκάνια, ενώ η κατάληψη της Κέρκυρας και της απέναντι ηπειρωτικής ακτής θα μετέτρεπε την Αδριατική σε ιταλική λίμνη που αποτελούσε πάγια στρατηγική επιδίωξη. Από την άλλη οι Αλβανοί της Ηπείρου έβλεπαν την κατάληψη της Αλβανίας από τους Ιταλούς ως την ιδανική ευκαιρία να πραγματοποιήσουν το όραμα της Μεγάλης Αλβανίας.⁹³

4. Οι Τσάμηδες στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο

Από την ιταλική πλευρά έγινε εκμετάλλευση του ζητήματος των Τσάμηδων τους μήνες που προηγήθηκαν του ελληνοϊταλικού πολέμου και η προπαγανδιστική

⁸⁹ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 112

⁹⁰ Γιώργος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 145

⁹¹ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 118-119

⁹² Γιώργος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 147-148

⁹³ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 120-122

δράση είχε πάρει περισσότερο οργανωμένη μορφή από το καλοκαίρι του 1940 όταν ο Mussolini είχε καταλήξει στην απόφαση για τον πόλεμο με την Ελλάδα.⁹⁴

4.1 Ελληνοϊταλικός πόλεμος

Όταν στις 28.10.1940 η Ιταλία εισέβαλε στην Ελλάδα, είχε υποσχεθεί στους Αλβανούς την υλοποίηση του οράματος της «Μεγάλης Αλβανίας» σε μια προσπάθεια να συσπειρώσει τον αλβανικό λαό για να πετύχει τον στόχο της. Οι Τσάμηδες οπλίστηκαν από τους Ιταλούς και συνεργάστηκαν μαζί τους σε επιθέσεις εναντίον ελληνικών χωριών που ελέγχονταν από Έλληνες μαχητές αντίστασης. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, διαπράχθηκαν φρικαλεότητες από μια μειονότητα Τσάμηδων εναντίον Ελλήνων πολιτών, χιλιάδες εκ των οποίων αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους. Η πλειοψηφία των Τσάμηδων ωστόσο, ήταν απλώς παθητικοί συνεργάτες των Ιταλών. Κοντά στο χωριό Vrina στη νότια Αλβανία, τον Ιούνιο του 1940, ανακαλύφθηκε το ακέφαλο σώμα του αρχηγού των Τσάμηδων Daut Hoxha. Η ιταλική ελεγχόμενη κυβέρνηση στα Τίρανα ισχυρίστηκε ότι δολοφονήθηκε από Έλληνες μυστικούς πράκτορες. Ο Hoxha ήταν στρατιωτικός ηγέτης του αγώνα των Τσάμηδων κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου ενώ η ελληνική κυβέρνηση ισχυρίστηκε ότι ήταν απλώς ληστής.⁹⁵

Από την ελληνική αντεπίθεση που ξεκίνησε στις 14 Νοεμβρίου μέχρι την γερμανική επίθεση τον Απρίλιο του 1941 η κατάσταση στην Θεσπρωτία άλλαξε. Ο ελληνικός στρατός ανακατέλαβε τα εδάφη και προωθήθηκε βορειότερα μέσα σε αλβανικό έδαφος. Πολλοί Τσάμηδες συνελήφθησαν και εκτοπίστηκαν μέχρι την είσοδο των Γερμανών στην Ελλάδα.⁹⁶ Από την πλευρά των Ελλήνων κατοίκων των χωριών που είχαν υποστεί τις συνέπειες των επιθέσεων των Τσάμηδων δεν έλειψαν οι πράξεις αντεκδίκησης⁹⁷ και μεμονωμένες δολοφονίες Αλβανών ή εξαφανίσεις υπόπτων.⁹⁸ Οι ελληνικές στρατιωτικές αρχές προέβησαν σε «επίσημες» δίκες και

⁹⁴ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 125

⁹⁵ Miranda Vickers, ό.π., σ. 6

⁹⁶ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 135-136

⁹⁷ ΑΥΕ, 1945, 81/1, απ. 16308, Υπουργείο Εξωτερικών προς όλες τις πρεσβείες, Αθήνα 6.6.1945, Συνημμένη έκθεση «Περί Μουσουλμάνων Θεσπρωτίας»

⁹⁸ ΑΥΕ, 1944, 42/6, απ. 262, Πανεπιστημιακή Επιτροπή προς Κεντρική Επιτροπή ΕΑΜ, Δολιανά 6.11.44

εκτελέσεις ενός αριθμού κατοίκων, μεταξύ των οποίων και ο μουφτής της Παραμυθιάς ο οποίος είχε ευλογήσει τα εθελοντικά στρατεύματα.⁹⁹

4.2 Ιταλική κατοχή

Η γερμανική επίθεση του Απριλίου 1941 εναντίον της Ελλάδας σήμανε την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από την Ήπειρο και την Αλβανία και την επιστροφή των Ιταλών μαζί με τους Τσάμηδες μέσα σε πανηγυρικό χαρακτήρα.¹⁰⁰ Άμεσα αντικαταστάθηκαν οι υπάρχοντες δήμαρχοι, κοινοτάρχες και κοινοτικοί σύμβουλοι από Τσάμηδες. Ιδρύθηκε το Αλβανικό Φασιστικό Κόμμα της Θεσπρωτίας και διορίστηκε από τις ιταλικές αρχές ύπατος αρμοστής της Θεσπρωτίας ο Xhemil Dino. Άρχισαν να γίνονται οι πρώτες κινήσεις για την προσάρτηση της Θεσπρωτίας και ταυτόχρονα ξεκίνησε τις ενέργειές του και ο Galeazzo Ciano για τη δημιουργία της «Μεγάλης Αλβανίας». Τελικά όμως η Θεσπρωτία δεν συμπεριλήφθηκε μεταξύ των εδαφών που προσαρτήθηκαν στην Αλβανία.¹⁰¹

Στη διάρκεια του 1941 οι αντεκδικήσεις ανάμεσα στις δύο κοινότητες ήταν περιορισμένες και αφορούσαν κυρίως κτηματικές διαφορές ή κακοποιήσεις γυναικών. Προοδευτικά αυξήθηκαν τα κρούσματα των ληστειών, συχνά με θρησκευτικό περίβλημα και μερικές παλιές βεντέτες ξαναεμφανίστηκαν.¹⁰²

Στις 12.1.1942 στο κέντρο της Παραμυθιάς, ο ανθυπασιπιστής της Χωροφυλακής Ηλίας Νίκου, διοικητής του τοπικού σταθμού δολοφονεί δύο από τους σημαντικότερους παράγοντες των Τσάμηδων στην περιοχή τον κτηματία Tenvfik Kemal και τον γιατρό Ahmet Kasim. Ακολουθεί στις 19.2.1942 ως πράξη αντεκδίκησης η δολοφονία του νομάρχη Θεσπρωτίας Γεώργιου Βασιλάκου και η ρήξη στην κορυφή πολλαπλασίασε τις συγκρούσεις στην βάση, ενώ οι διεκδικούμενες περιουσίες έγιναν πλέον αντικείμενο αιματηρών αντιπαραθέσεων.¹⁰³

Σε όλο το 1942 οι ιταλικές αρχές χρησιμοποίησαν τους Τσάμηδες ως το καταλληλότερο μέσο για την άσκηση ελέγχου και τον εκφοβισμό του πληθυσμού. Η

⁹⁹ Γιώργος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 150

¹⁰⁰ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 138

¹⁰¹ Ό.π., σ. 139-142

¹⁰² Γιώργος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 154-155

¹⁰³ Ό.π., σ. 156

δράση ένοπλων ομάδων αποτέλεσε την μάστιγα της περιοχής μέχρι τις αρχές του 1943 όταν εμφανίστηκαν οι πρώτες ανταρτικές ομάδες.¹⁰⁴

Οι προσπάθειες των ελληνικών αρχών να εξομαλύνουν την κατάσταση αποκαθιστώντας την εμπιστοσύνη των μουσουλμάνων απλά ανέβαλε τη ρήξη. Οι φορολογικές πιέσεις στο γεωργικό εισόδημα που επιβλήθηκαν το 1942, οδήγησαν στην κατάρρευση των εισπρακτικών μηχανισμών του κράτους και η λύση που προκρίθηκε από Έλληνες και Ιταλούς ιθύνοντες ήταν η καταβολή επιτέλους των αποζημιώσεων στους μουσουλμάνους κτηματίες των οποίων η περιουσία είχε απαλλοτριωθεί, δεν έγινε όμως αυτό δυνατό λόγω της οικονομικής δυσπραγίας.¹⁰⁵

Οι Τσάμηδες με την ανοχή των Ιταλών ανακατέλαβαν τα κτήματα που τους είχαν αφαιρεθεί με το μέτρο της απαλλοτρίωσης ή είχαν πουληθεί από τους ίδιους και στήριζαν τις απαιτήσεις τους στο γεγονός ότι δεν τους είχαν καταβληθεί αποζημιώσεις. Έτσι το χάσμα μεταξύ των δύο κοινοτήτων έπαιρνε ολοένα και μεγαλύτερες διαστάσεις, παρά το γεγονός ότι η μεγάλη μάζα του αλβανικού πληθυσμού δεν συμμετείχε σε πράξεις αυθαιρεσίας.¹⁰⁶

«Τον Δεκέμβριο του 1942, ο νομάρχης Θεσπρωτίας Κ. Κοντογιάννης, σε έκθεσή του προς την Γενική Διοίκηση Ηπείρου, περιέγραφε τις προσπάθειές του για ειρήνευση στην περιοχή καθώς οι διαρκείς συγκρούσεις και διαμάχες ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους για περισσότερο από έναν χρόνο την είχαν μεταβάλλει σε κόλαση».¹⁰⁷

Η προσπάθεια όμως αυτή τορπιλίστηκε αφ' ενός από την ιταλική πολιτική διοίκηση αλλά κυρίως από την δολοφονία στις 6.12.1942 ενός από τους ηγέτες των Τσάμηδων του Yasin Sadik και στην συνέχεια την απαγωγή και δολοφονία του προέδρου της κοινότητας Σπαθαθαίων Βασιλείου Τσούπη, του ιερέα Σπυρίδωνα Νούτση και εννέα ακόμη ατόμων. Αποτέλεσμα ήταν η διαδικασία ειρήνευσης να μετατραπεί σε μια ανοιχτή σύγκρουση.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 143

¹⁰⁵ Γιώργος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 157-158

¹⁰⁶ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 144-146

¹⁰⁷ Γιώργος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 159

¹⁰⁸ Ό.π., σ. 160

Το κενό στη διοίκηση που είχε δημιουργηθεί κάλυψαν οι Τσάμηδες με την ίδρυση τον Ιούλιο 1942 του Εθνικού αλβανικού Συμβουλίου της «ΞΙΛΙΑ», ένα σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης με τοπικές επιτροπές-συμβούλια στις πόλεις και χωριά της Θεσπρωτίας που αντικατέστησαν την ελληνική διοίκηση, με απώτερο σκοπό την εξασφάλιση ενός είδους διοικητικής αυτονομίας για την Θεσπρωτία που θα μπορούσε να οδηγήσει σε ανεξαρτητοποίηση και ενσωμάτωση της περιοχής στην Αλβανία.¹⁰⁹

Στους χριστιανούς τη θέση του ολοένα και πιο αδύναμου κράτους πήρε σταδιακά η οργάνωση του Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Συνδέσμου (ΕΔΕΣ)¹¹⁰, οργάνωση «πατριωτική», με εθνικόφρονα ιδεολογία και σαφή αντικομμουνιστικό προσανατολισμό που απέρριπτε κατηγορηματικά την πολιτική του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) και του Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (ΕΛΑΣ) απέναντι στους Τσάμηδες.¹¹¹ Το ΚΚΕ και το ΕΑΜ αναγνώριζε τους Τσάμηδες ως αλβανική μειονότητα που διατηρούσε το δικαίωμα αυτοδιάθεσης, η συνεργασία με τους Ιταλούς (και αργότερα με τους Γερμανούς) ήταν βέβαια αδιαμφισβήτητη αλλά πάγια θέση του ΕΑΜ ήταν ότι τα εγκλήματα αυτά διαπράττονταν από μια μερίδα φανατισμένων εξόριστων ενώ η μεγάλη μερίδα των Τσάμηδων διψούσαν για την εθνική λύτρωσή τους.¹¹²

Στην ενεργό εγκληματική δραστηριότητα που υπήρξε σε όλη την κατοχή στην Ήπειρο δεν συμμετείχε όλος ο αλβανικός πληθυσμός της Θεσπρωτίας, τη δράση αυτή ανέλαβαν τα στρατολογημένα από τους Ιταλούς και Γερμανούς σώματα και οι ένοπλες ομάδες των άτακτων. Μεταξύ των Αλβανών Τσάμηδων υπήρχαν και μετριοπαθή στοιχεία και είναι από όλες τις πλευρές παραδεκτό ότι ο αλβανικός πληθυσμός δεν συνεργάστηκε ενεργά στο πλευρό των δυνάμεων κατοχής στο σύνολό του, ωστόσο τις υποδέχθηκε με ελπίδα και προσδοκίες, επωφελήθηκε από την παρουσία τους στην περιοχή και παρείχε κάθε είδους έμμεση υποστήριξη όπως οδηγούς, συνδέσμους και πληροφοριοδότες.¹¹³

¹⁰⁹ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 147-148

¹¹⁰ Γιώργος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 162

¹¹¹ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 162

¹¹² Ό.π., σ. 153

¹¹³ Ό.π., σ. 155

4.3 Γερμανική κατοχή

Το καλοκαίρι του 1943 οι γερμανικές δυνάμεις αποφάσισαν να αναλάβουν οι ίδιες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις εναντίον των ανταρτών, εγκαταστάθηκαν στα Ιωάννινα και επεξέτειναν την διοικητική εξουσία σε ολόκληρη την Ήπειρο. Στο πλευρό τους έδρασαν ομάδες Τσάμηδων τους οποίους οι Γερμανοί χρησιμοποίησαν αποτελεσματικά εναντίον των ανταρτών.¹¹⁴ Ακολούθησε η συνθηκολόγηση των Ιταλών στις 8.9.1943 με λήψη αυστηρότερων μέτρων από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής κυρίαρχο των οποίων ήταν η επέκταση αντιποίνων σε βάρος του ντόπιου πληθυσμού.¹¹⁵

Δύο γεγονότα σφράγισαν το 1943 - χρονιά γενικευμένης σύγκρουσης – και αποτέλεσαν σημείο αναφοράς και άλλοθι για τα όσα επακολούθησαν το 1944: η καταστροφή του Φαναριού στα τέλη Ιουλίου του 1943 και η εκτέλεση των 49 προκρίτων της Παραμυθιάς, στις 29.9.1943. Και στις δύο περιπτώσεις η πρωτοβουλία ανήκε στη γερμανική στρατιωτική διοίκηση ενώ οι Τσάμηδες ακολούθησαν την επιχείρηση οι περισσότεροι ανεπίσημα και προέβησαν σε μεγάλης κλίμακας αντεκδικήσεις.¹¹⁶ Η δράση των Τσάμηδων μέχρι τα τέλη του 1943 έλαβε περισσότερο οργανωμένη μορφή, επεκτάθηκε και εντατικοποιήθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι συνέβαινε επί ιταλικής κατοχής.¹¹⁷

Τον Ιούνιο του 1944 ο ΕΔΕΣ ενισχυμένος πέρασε σε γενική επίθεση στην περιοχή και στις 26.6.1944, τμήματα της Χης Μεραρχίας του ΕΔΕΣ εκμεταλλευόμενα την σύμπτυξη των γερμανικών στρατιωτικών μονάδων από την περιοχή επιτέθηκαν και κατέλαβαν την Παραμυθιά. Σε λίγες ώρες στις 27.6.1944 η πόλη μεταβλήθηκε σε σφαγείο.¹¹⁸ «Το συσσωρευμένο μίσος που είχαν καλλιεργήσει οι κάθε είδους βαιοπραγίες που είχαν διαπράξει οι ένοπλοι Τσάμηδες στο πλευρό των Ιταλών και Γερμανών κατακτητών ξέσπασε πάνω στα κεφάλια των Αλβανών μουσουλμάνων της πόλης, ανδρών και γυναικών αδιάκριτα».¹¹⁹

¹¹⁴ Ό.π., σ. 163

¹¹⁵ Ό.π., σ. 167

¹¹⁶ Γιώργος Μαργαρίτης, ό.π., σ. 163-164

¹¹⁷ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 169

¹¹⁸ Γιώργος Μαργαρίτης, ό.π., σ. 165

¹¹⁹ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 178

«Οι οδηγίες της Συμμαχικής Αποστολής στον ΕΔΕΣ ήταν σαφείς: για λόγους διευκόλυνσης των επιχειρήσεων έναντι του εχθρού που υποχωρούσε υπήρχε η ανάγκη να καθαριστεί η περιοχή της Θεσπρωτίας από τους Αλβανούς».¹²⁰ Οι Τσάμηδες πολέμησαν στο πλευρό των Γερμανών και λίγο προτού ολοκληρωθεί η απελευθέρωση της περιοχής μετά την μάχη της Μενίνας στις 17-18.8.1944, διέσχισαν μαζικά τα σύνορα και πέρασαν στην Αλβανία.¹²¹ Οι εκκαθαρίσεις των μουσουλμανικών χωριών νότια του Καλαμά έδιωξαν τους περισσότερους κατοίκους τους βόρεια από το ποτάμι, όπου υπήρχε σημαντική παρουσία του ΕΑΜ και δρούσαν μονάδες του ΕΛΑΣ. Οι δυνάμεις του ΕΔΕΣ πέρασαν βόρεια του Καλαμά και επιτέθηκαν στις εκεί μικτές δυνάμεις του ΕΛΑΣ, το Φιλιάτι και τα γύρω μουσουλμανικά χωριά¹²² με αποτέλεσμα να ελευθερωθούν σε λίγες ημέρες οι Φιλιάτες, η Σαγιάδα και η Ηγουμενίτσα. Ο αλβανικός πληθυσμός που είχε παραμείνει στις Φιλιάτες και δεν είχε περάσει τα σύνορα μαζί με τους υπόλοιπους καταδιώχθηκε, τα θύματα υπήρξαν δεκάδες, τα αλβανικά σπίτια λεηλατήθηκαν και παραδόθηκαν στις φλόγες και τζαμιά καταστράφηκαν. Για πέντε ημέρες στην πόλη επικράτησε το χάος και η καταστροφή. Μέσα σε λίγες ημέρες όλη η ύπαιθρος της περιφέρειας Φιλιατών είχε εκκαθαριστεί από τον αλβανικό πληθυσμό και ως το τέλος Σεπτεμβρίου όλη η περιοχή έως τα ελληνοαλβανικά σύνορα και την Κονίσπολη είχε τεθεί υπό τον έλεγχο του ΕΔΕΣ.¹²³

Σύμφωνα με τα αρχεία του Βρετανικού Foreign Office που επικαλείται ο Adi Hama το 1944 οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες «εκδιώχθηκαν από τη Βόρεια Ελλάδα από δυνάμεις ανταρτών υπό τη Διοίκηση του Στρατηγού Ζέρβα ενεργώντας υπό τις οδηγίες των Συμμάχων ... Δυστυχώς, όμως, αλήθεια ήταν ότι η έξωση πραγματοποιήθηκε με εξαιρετικά αιματηρό τρόπο και με τη μορφή αντιποίνων...»¹²⁴ Η φυγή των Τσάμηδων προς την Αλβανία συνεχίστηκε ως τον Δεκέμβριο του 1944,¹²⁵ ώσπου όλος ο αλβανικός πληθυσμός - που σύμφωνα με τις περισσότερες πηγές και τις εκτιμήσεις των ίδιων των Τσάμηδων της εποχής αριθμούσε 22.000 έως 25.000 - συγκεντρώθηκε στη νότια Αλβανία.¹²⁶

¹²⁰ Ό.π., σ. 188

¹²¹ Δημήτρης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Τσάμηδες*, Αρσενίδη, Αθήνα 1993, σ. 188

¹²² Γιώργος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 166-167

¹²³ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 195-196

¹²⁴ Adi HAMA, *The Cham Issue: Past, present and solutions in the light of European integration of South East Europe* στο <http://ssrn.com/abstract=1899219> σ.22 (τ.π. 21.10.2020)

¹²⁵ Γιώργος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 169

¹²⁶ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 200

Τους Αλβανούς που είχαν διαφύγει από την Ήπειρο και αντιμετώπιζαν οξύ επισιτιστικό πρόβλημα δέχθηκαν και περιέθαλψαν τον πρώτο καιρό οι μονάδες του ΕΛΑΣ, με τη φροντίδα της Επαρχιακής Επιτροπής Φιλιατών του ΕΑΜ, των αντίστοιχων τοπικών εθνικοαπελευθερωτικών οργανώσεων της Αλβανίας και της Επιτροπής Περιθάλψεως Μουσουλμάνων.¹²⁷

Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία που παρείχε η Ένωση Τσάμηδων στα Τίρανα, συνολικά 2.771 Αλβανοί άμαχοι σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια του 1944-1945 σε επιθέσεις στα χωριά τους.¹²⁸

5. Το ζήτημα των Τσάμηδων στην διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου

5.1 Η περίοδος 1945-1949

Στο σύντομο διάστημα που ακολούθησε τη διάλυση του ΕΔΕΣ από τον ΕΛΑΣ στα τέλη Δεκεμβρίου 1944, αρκετοί Τσάμηδες ακολουθώντας τις προτροπές του ΕΑΜ επέστρεψαν στα σπίτια τους αλλά αυτό δεν κράτησε πολύ γιατί μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας στις 12.2.1945 οι μονάδες του ΕΔΕΣ επέστρεψαν από την Κέρκυρα που είχαν καταφύγει.¹²⁹

Όσον αφορά τους ορθόδοξους Τσάμηδες που παρέμειναν στην Ελλάδα μετά το 1945, αυτοί αντιμετώπισαν μια κατασταλτική πολιτική αφομοίωσης όπως πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η αλβανική γλώσσα δεν επιτρεπόταν να μιλιέται δημόσια, ούτε να διδάσκεται σε τα σχολεία.¹³⁰

Στις 12-13.3.1945 διεξήχθησαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην περιοχή των Φιλιατών όπου έχασαν τη ζωή τους 60-70 Αλβανοί και οι υπόλοιποι εξαναγκάστηκαν για δεύτερη φορά να περάσουν τα σύνορα και να αναζητήσουν καταφύγιο στο αλβανικό έδαφος.¹³¹

Μετά την απέλαση των Τσάμηδων από την Ελλάδα αυτοί που είχαν ελληνική ιθαγένεια αλλά αλβανική υπηκοότητα τέθηκαν υπό την καθοδήγηση της Αντιφασιστικής Επιτροπής των Τσάμηδων (CAFC). Η νέα μεταπολεμική

¹²⁷ Ό.π., σ. 199

¹²⁸ Miranda VICKERS, ό.π., σ. 7

¹²⁹ Γιώργος Μαργαρίτης, ό.π., σ. 169

¹³⁰ Miranda VICKERS, ό.π., σ. 7

¹³¹ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 206

κομμουνιστική κυβέρνηση της Αλβανίας έφερε το ζήτημα στη Διάσκεψη Ειρήνης του Παρισιού (1946) για να απαιτήσει τον επαναπατρισμό των Τσάμηδων και την επιστροφή της περιουσίας τους. Μνημόνια που εξηγούσαν την κατάσταση των προσφύγων Τσάμηδων εστάλησαν την 3.9.1945 στη Διάσκεψη των Συμμαχικών Υπουργών Εξωτερικών στο Λονδίνο και την 25.10.1946 στη Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στη Νέα Υόρκη.¹³² Το βασικό επιχείρημα ήταν ότι οι Τσάμηδες υπηρέτησαν τον κοινό αντιφασιστικό αγώνα και πως μόνο μια μερίδα από αυτούς είχε συνεργαστεί με τους Ιταλούς και Γερμανούς κατακτητές. Δήλωναν ότι οι επιθυμούσαν την τιμωρία όσων είχαν κάνει εγκλήματα πολέμου αλλά ζητούσαν και όσοι ήταν αμέτοχοι να ζήσουν ειρηνικά.¹³³

Από την άλλη πλευρά, το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών οργάνωσε επιχείρηση ενημέρωσης των ξένων κυβερνήσεων για να πείσει ότι οι Αλβανοί της Ηπείρου έφυγαν με δική τους πρωτοβουλία από το ελληνικό έδαφος φοβούμενοι τα αντίποινα για όσες βιαιότητες είχαν διαπράξει την περίοδο της κατοχής σε βάρος των Ελλήνων της Ηπείρου.¹³⁴

Τους πρώτους μήνες της απελευθέρωσης κινήθηκαν οι διαδικασίες υποβολής μηνύσεων εναντίον των Αλβανών Τσάμηδων για βιαιότητες και εγκλήματα που είχαν διαπράξει και με συνοπτικές διαδικασίες εκδικάστηκαν από το Ειδικό Δικαστήριο δοσιλόγων Ιωαννίνων το οποίο με την απόφασή του υπ' αριθ. 344/23.5.1945 καταδίκασε ερήμην 1.930 Τσάμηδες πολλούς με θανατική ποινή.¹³⁵ Η ακίνητη περιουσία τους δημεύτηκε και μεταβιβάστηκε σε χέρια Ελλήνων και όχι πάντα με νόμιμα μέσα και οι αστικές ακίνητες περιουσίες στο ελληνικό κράτος.¹³⁶

Τα γεγονότα του Μαρτίου 1945 στις Φιλιάτες όξυναν τον προβληματισμό σχετικά με τις δυνατότητες επιστροφής των Τσάμηδων στην Ήπειρο με δεδομένο ότι ο πληθυσμός της Ηπείρου δεν επιθυμούσε την επιστροφή τους και το κλίμα εξακολουθούσε να είναι εξαιρετικά αρνητικό. Μόνο η αναζήτηση λύσης σε ένα ευρύτερο πλαίσιο επίλυσης ελληνοαλβανικών διαφορών θα μπορούσε να προκριθεί.¹³⁷

¹³² Miranda VICKERS, ό.π., σ. 7

¹³³ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 206

¹³⁴ Ό.π., σ. 206

¹³⁵ Ό.π., σ. 232

¹³⁶ Lambros BALTSIOTIS, ό.π., σ. 14

¹³⁷ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 209-211

Πάντως υπήρχε γενική ομοφωνία όσον αφορούσε τη συνεργασία των Τσάμηδων με τους κατακτητές τα χρόνια του πολέμου και τα όσα συνέβησαν το 1944 και το 1945 θεωρήθηκαν αναπόδραστη συνέπεια των γεγονότων της κατοχικής περιόδου, τόσο για τους Βρετανούς όσο και για τους Αμερικανούς.¹³⁸

Για τον Enver Hoxha όμως και γενικότερα για τους Αλβανούς κομμουνιστές οι Τσάμηδες ήταν μια ύποπτη κοινότητα λόγω των σχέσεών της με τους Γερμανούς και Ιταλούς κατακτητές και η παρουσία των Τσάμηδων αξιοποιήθηκε κατάλληλα από αυτόν και την κυβέρνησή του σε σχέση με τις ελληνικές διεκδικήσεις. Πρόβαλε τις «άριστες» συνθήκες διαβίωσης της ελληνικής μειονότητας εντός μιας δημοκρατικής Αλβανίας σε αντιπαράθεση με τη δεινή θέση που είχαν περιέλθει οι Τσάμηδες.¹³⁹

Στις 23.9.1945, πραγματοποιήθηκε το δεύτερο συνέδριο των Τσάμηδων στο αλβανικό λιμάνι Vlore, όπου ένας αυξανόμενος αριθμός Τσάμηδων άρχισε να εγκαθίσταται. Ως αποτέλεσμα υπομνήματα αποστάλθηκαν στη Διάσκεψη Ειρήνης του Λονδίνου και σε διάφορες Συμμαχικές Στρατιωτικές Αποστολές στην Αλβανία, ζητώντας να συζητηθεί το ζήτημα των Τσάμηδων. Μέχρι το 1947, οι Τσάμηδες αγωνίστηκαν να διεθνοποιήσουν τα δεινά τους, ενημερώνοντας ουσιαστικά κάθε διεθνή οργανισμό και αποστολή στην οποία μπορούσαν να φτάσουν.¹⁴⁰

Το ζήτημα τέθηκε ενώπιον του Συμβουλίου Ασφαλείας το 1946 τρεις φορές με τα παρακάτω μεταξύ άλλων κυριότερα αιτήματα: άμεση επιστροφή στα χωριά τους, επιστροφή ή αποζημίωση της περιουσίας τους και δίκη – τιμωρία των υπεύθυνων για τις βιαιότητες στην Τσαμουριά.¹⁴¹

Σταδιακά όμως το ζήτημα των Τσάμηδων ως διαπραγματευτικό χαρτί της Αλβανίας σε βάρος της Ελλάδος έχανε τη σημασία του, με την υποσημείωση βέβαια ότι δεν υπήρχε πλέον «αλβανική μειονότητα» στην Ελλάδα. Τα επόμενα χρόνια τα αντεπιχειρήματα των Αλβανών στις ελληνικές κατηγορίες για παροχή βοήθειας στους αντάρτες του Δημοκρατικού στρατού θα ήταν η διατήρηση του εμπολέμου, η αμφισβήτηση των ελληνοαλβανικών συνόρων από την Ελλάδα και η ελληνική επιμονή στην διεκδίκηση της Βόρειας Ηπείρου. Παράλληλα ο Hoxha κατηγορήθηκε ότι

¹³⁸ Ο.π., σ. 215

¹³⁹ Ο.π., σ. 219-221

¹⁴⁰ Miranda VICKERS, ό.π., σ. 8

¹⁴¹ Ελευθερία MANTA, ό.π., σ. 223

χρησιμοποίησε το θέμα των Τσάμηδων για πολιτικούς και κομματικούς λόγους στο πλαίσιο μιας ιδεολογικής αντιπαράθεσης ανάμεσα σε κομμουνιστές και καπιταλιστές.¹⁴²

Από το 1947 η παρουσία των Τσάμηδων στην Αλβανία προσέλκυσε το ενδιαφέρον του ΕΛΑΣ που αντιμετώπιζε σοβαρό πρόβλημα εφεδρειών και οι Τσάμηδες θα μπορούσαν να αποτελέσουν δεξαμενή μαχητών. Δεν συμφώνησε όμως ο Enver Hoxha αλλά το θέμα επανήλθε εντονότερα αργότερα με στόχο τέλη Μαρτίου 1949 να έχουν στρατολογηθεί περίπου 2.000 Τσάμηδες. Τελικά κατατάχθηκαν μόνο 130-150 εθελοντές λόγω της μαζικής αντίδρασης των Τσάμηδων στην προσπάθεια στρατολόγησής τους επειδή δεν ήθελαν να πολεμήσουν στην Ελλάδα στο πλευρό των Ελλήνων κομμουνιστών αλλά να πάρουν πίσω τη γη τους.¹⁴³

5.2 Η περίοδος 1950-1990

Με τα Ν.Δ. 2185/15.8.1952 «Περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως κτημάτων προς αποκατάσταση ακτημόνων καλλιεργητών και κτηνοτρόφων», Ν.Δ. 2536/23.8.1953 «Περί επανεποικισμού των παραμεθορίων περιοχών και ενισχύσεως του πληθυσμού αυτών» και το Νόμο 2781/16.3.1954 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινων του Νομοθετικού Διατάγματος 2536 του 1953» απαλλοτριώθηκε η ακίνητη περιουσία των Τσάμηδων και έγινε διανομή των αγρών και κτηνοτροφικών εκτάσεων σε ακτήμονες και κτηνοτρόφους.¹⁴⁴

Μετά το τέλος που έδωσε το ελληνικό κράτος στο ζήτημα των Τσάμηδων, ο Enver Hoxha έδωσε την δική του χαριστική βολή στις 19.4.1953 όταν εξέδωσε το με αριθμό 1654 διάταγμα με το οποίο απέδωσε την αλβανική υπηκοότητα σε όλους τους Τσάμηδες που κατοικούσαν στη Λαϊκή Δημοκρατία της Αλβανίας, χωρίς να έχει υποβληθεί ανάλογο αίτημα από την πλευρά τους. Αυτό επέφερε την απώλεια της ελληνικής υπηκοότητας και των δικαιωμάτων που αυτή συνεπαγόταν με δεδομένο ότι πιθανόν κάποιοι να μην επιθυμούσαν να χάσουν την Ελληνική υπηκοότητα με την ελπίδα να επιστρέψουν κάποτε στην Ελλάδα.¹⁴⁵

¹⁴² Ό.π., σ. 223-224

¹⁴³ Ό.π., σ. 228-229

¹⁴⁴ Γιάννης ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, *Περιουσίες Αλβανών και Τσάμηδων στην Ελλάδα. Άρση του εμπολέμου και διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, ΚΕΜΟ, 2006, σ. 17-19

¹⁴⁵ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 233

6. Το ζήτημα των Τσάμηδων την μεταψυχροπολεμική περίοδο

Η μεταψυχροπολεμική εποχή που ξεκίνησε το χειμώνα 1990-1991 και οδήγησε στην κατάρρευση του κομμουνισμού και στην γειτονική Αλβανία, ήταν ιστορική, πρωτόγνωρη και δραματική καθώς σημαδεύτηκε από έντονες και διαρκείς πολιτικές και κοινωνικές αναταραχές. Ο εθνικισμός αντικατέστησε τον κομμουνισμό ως επικρατούσα ιδεολογία, με αποτέλεσμα οι πρώτες αλβανικές κυβερνήσεις να φέρουν στην επιφάνεια το θέμα των Τσάμηδων. Στην πρώτη μεταπολεμικά επίσκεψη Έλληνα πρωθυπουργού στα Τίρανα στις 13.1.1991 με αντικείμενο την ανακοπή του κύματος εισόδου Αλβανών στην Ελλάδα, τέθηκε το θέμα της επιστροφής των Τσάμηδων στα εδάφη και τις περιουσίες τους με την ελληνική απάντηση να είναι ότι το θέμα στερείται κάθε βάσης.¹⁴⁶

Οι Τσάμηδες παρά το γεγονός ότι τους χορηγήθηκε αλβανική υπηκοότητα το 1953, πολλοί θεωρούν τους εαυτούς τους πρόσφυγες που στερούνται της ελληνικής τους υπηκοότητας και του δικαιώματος να επιστρέψουν στην περιουσία τους στην Ελλάδα. Οι Τσάμηδες κάνουν εκστρατεία για να αναγνωρίσει η ελληνική κυβέρνηση τη βία που ασκήθηκε εναντίον τους και για να τους επιστραφούν οι κατασχεθείσες περιουσίες τους καθώς και αποζημίωση για τη χρήση τους μετά την απέλαση τους. Θέλουν επίσης να αποκτήσουν την ελληνική τους ιθαγένεια. Η ιδιοκτησία των Τσάμηδων στην Ελλάδα εκτιμάται σε περίπου 2,8 δισεκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ και περιλαμβάνει αμπελώνες, δασικές εκτάσεις και βοσκότοπους.¹⁴⁷

Ένας σημαντικός παράγοντας που επηρεάζει άμεσα την δυνατότητα των Τσάμηδων να διεκδικήσουν αποτελεσματικά την ικανοποίηση των αιτημάτων τους είναι η κατάσταση πολέμου που υποστηρίζουν ότι υπάρχει μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας. Ο νόμος που προβλέπει την κατάσταση πολέμου, υιοθετήθηκε το 1940 όταν τα ιταλικά στρατεύματα μέσω Αλβανίας εισέβαλαν στην Ελλάδα και καταργήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση το 1987, αλλά ποτέ δεν επικυρώθηκε από το ελληνικό κοινοβούλιο. Αλβανοί αξιωματούχοι υποστηρίζουν ότι ο νόμος απαγορεύει στους Αλβανούς να διεκδικήσουν περιουσία που είχαν στην Ελλάδα πριν από τον Β' Π ενώ

¹⁴⁶ Ο.π., σ. 235

¹⁴⁷ Miranda VICKERS, *The Cham Issue – Where to Now?*, Conflict Studies Research Centre, 2007, σ.1

οι Έλληνες αξιωματούχοι υποστηρίζουν ότι η κατάσταση πολέμου καταργήθηκε αυτόματα σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο το 1987.¹⁴⁸

Τον Ιανουάριο του 1991, καθώς διαλύθηκε το κράτος στην Αλβανία, ιδρύθηκε η Πολιτική Ένωση Τσαμερίας (Chameria Political Association, CSPA) ως πολιτικό λόμπι για να «εκφράσει και να υπερασπιστεί» τα συμφέροντα των Τσάμηδων και να εκφράσει τα αιτήματα για επιστροφή της περιουσίας των Τσάμηδων και οικονομική αποζημίωση. Ο τότε Έλληνας υπουργός Εξωτερικών, Κároλας Παπούλιας, είπε το καλοκαίρι του 1991 ότι τα αιτήματα αυτά πρέπει να διευθετηθούν από διμερή επιτροπή.¹⁴⁹

Η πολιτική Ένωση Τσαμερίας (CPA) υπέβαλε τον Αύγουστο του 1999 ένα υπόμνημα στην αλβανική κυβέρνηση και τους διεθνείς οργανισμούς με το οποίο ζητούσε κυρίως να επιτρέψει η ελληνική κυβέρνηση την επιστροφή των Τσάμηδων στη γη τους και να επιστρέψει την περιουσία τους.¹⁵⁰

Η αλβανική κυβέρνηση έθετε με κάθε ευκαιρία θέμα Τσάμηδων, τόσο κατά την επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού στα Τίρανα τον Απρίλιο του 1992 από τον Sali Berisha, όσο και κατά την επίσκεψη του Αλβανού υπουργού Εξωτερικών Alfred Serreqi στην Αθήνα το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου. Η ελληνική κυβέρνηση φαινόταν να έχει διαλλακτική στάση συναινώντας στην αποζημίωση περιουσιών Τσάμηδων που δεν είχαν καταδικαστεί ως συνεργάτες του Άξονα αλλά καμία συζήτηση δεν γινόταν αποδεκτή για επιστροφή των Τσάμηδων στην Ήπειρο.¹⁵¹

Η ελληνική θέση συνοψίζεται στην δήλωση του Έλληνα Προέδρου της Δημοκρατίας το 2004 Κωνσταντίνου Στεφανόπουλου κατά την επίσκεψή του στα Τίρανα, όπου δήλωσε ότι Αθήνα και Τίρανα πρέπει να αφήσουν πίσω ζητήματα του παρελθόντος και να κοιτάζουν στο μέλλον, ενώ δεν υφίσταται θέμα Τσαμουριάς.¹⁵²

Μετά την απέλαση από τις αλβανικές αρχές στις 25.6.1993 του αρχιμανδρίτη Χρυσόστομου Μαυδώνη με την κατηγορία των αντιαλβανικών ενεργειών, ο Αλβανός

¹⁴⁸ Vickers Miranda, *The Cham Issue Albanian National & Property Claims in Greece*, σ.14-15

¹⁴⁹ Miranda VICKERS, ό.π., σ. 8

¹⁵⁰ Ό.π., σ. 9

¹⁵¹ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 236

¹⁵² *Ελλάδα και Αλβανία πρέπει να κοιτάζουν στο μέλλον, συμφωνούν Στεφανόπουλος – Νάνο*, στο <https://www.in.gr/2004/10/19/greece/ellada-kai-albania-prepei-na-koitaksoyn-sto-mellon-symfwnoyn-stefanopolyos-nano/> (τ.π. 22.10.2020)

πρωθυπουργός Aleksandër Meksi ζήτησε να αναγνωριστούν επισήμως από την Ελλάδα οι Τσάμηδες ως αλβανική μειονότητα και απειλούσε με προσφυγή στο διεθνές δικαστήριο. Η ελληνική κυβέρνηση αντέκρουσε τους ισχυρισμούς για την ύπαρξη αλβανικής μειονότητας και επανέλαβε ότι οι Τσάμηδες θεωρούνται εγκληματίες πολέμου και αποχώρησαν μαζικά από την Ελλάδα για να αποφύγουν τη δικαιοσύνη.¹⁵³

Στη μετα-κομμουνιστική Αλβανία, το Δημοκρατικό και άλλα δεξιά πολιτικά κόμματα υποστήριζαν πολύ περισσότερο τους Τσάμηδες από ότι το Σοσιαλιστικό και άλλα κόμματα. Το Δημοκρατικό Κόμμα (DP), το οποίο ήρθε στην εξουσία τον Μάρτιο του 1992 (μέχρι το 1997), έδωσε φωνή σε εκείνους τους Αλβανούς των οποίων οι φωνές σιγήθηκαν υπό την (κομμουνιστική) δικτατορία και τον Ιούνιο του 1994, ψηφίστηκε ένας νέος νόμος, ο οποίος ανακήρυξε την 27η Ιουνίου ως «Ημέρα της Γενοκτονίας των Αλβανών της Τσαμερίας από τους Έλληνες σοβινιστές» και κατασκεύασαν ένα μνημείο για τους Τσάμηδες στην Κονίσπολη.¹⁵⁴

Οι ταραχές που συγκλόνισαν την Αλβανία το 1997 και οδήγησαν στα πρόθυρα διάλυσης το αλβανικό κράτος θα επηρεάσουν και την εξωτερική πολιτική και τα επόμενα χρόνια και για ένα διάστημα δύο περίπου ετών δεν υπάρχει επίσημη ανακίνηση του θέματος των Τσάμηδων στις διμερείς επαφές. Από τα τέλη του 1998 που ξαναήρθε στο προσκήνιο τη σκυτάλη από την κυβέρνηση είχαν πάρει διάφορες πατριωτικές οργανώσεις εντός και εκτός Αλβανίας. Η χρονική αυτή στιγμή συνέπεσε με το γενικότερο κλίμα ριζοσπαστικοποίησης της πολιτικής στην Αλβανία και την εθνικιστική ένταση που προήλθε από την νατοϊκή επέμβαση στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Η διεθνής δε κινητοποίηση υπέρ των Αλβανών του Κοσσόβου δημιούργησε προσδοκίες για λύση του «εθνικού ζητήματος». Αυτό σύμφωνα με την Αλβανική Ακαδημία Επιστημών που το Δεκέμβριο του 1998 εξέδωσε την «πλατφόρμα για την επίλυση του αλβανικού εθνικού ζητήματος» συνίστατο στον διαμελισμό των αλβανικών εθνικών εδαφών σε πέντε κράτη (Αλβανία, Σερβία, Μαυροβούνιο, Ελλάδα και Βόρειο Μακεδονία) με την χάραξη των συνόρων το 1913 μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων.¹⁵⁵

¹⁵³ Ελευθερία MANTA, ό.π., σ. 237

¹⁵⁴ Miranda VICKERS, ό.π., σ. 9

¹⁵⁵ Ελευθερία MANTA, ό.π., σ. 243-244

Από το 1999 παρατηρείται μια αυξανόμενη διαφοροποίηση στις θέσεις που προβάλλει η αλβανική κυβέρνηση προσπαθώντας να ξεπεράσει εθνικιστικές ιδέες και να προβάλλει την θέση της ως παράγοντα σταθερότητας και ειρήνης στην περιοχή με την προώθηση της περιφερειακής συνεργασίας και την ένταξή της σε ευρωπαϊκούς θεσμούς. Για την επίτευξη του στόχου η Ελλάδα αποτελεί στρατηγικό εταίρο και η διασφάλιση σταθερά ομαλών σχέσεων γίνεται προτεραιότητα της επίσημης κρατικής πολιτικής.¹⁵⁶

Έτσι διάφορες πατριωτικές αλβανικές οργανώσεις ανέλαβαν των προώθηση των αιτημάτων των Τσάμηδων και στις 1.11.2000 κατατέθηκε αίτημα στον πρόεδρο της Αλβανικής Δημοκρατίας Rexhep Qemal Meidani για την άρση του διατάγματος υπ. Αριθ. 1654/19.4.1953 με το οποίο ο Enver Hoxha είχε αποδώσει την αλβανική υπηκοότητα σε όλους τους Τσάμηδες που είχαν περάσει σε αλβανικό έδαφος το διάστημα 1944-1945. Το επιχείρημα ήταν ότι η πράξη αυτή αποτέλεσε σαφή παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων διότι δεν είχε προηγηθεί σχετικό αίτημα των Τσάμηδων. Η προεδρία απάντησε ότι σύμφωνα με το ευρωπαϊκό δίκαιο και την αλβανική νομοθεσία προϋπόθεση για την άρση της αλβανικής υπηκοότητας ήταν η προηγούμενη αποδοχή από ξένη χώρα απόδοσης υπηκοότητας.¹⁵⁷

Στη σημερινή μορφή του το ζήτημα των Τσάμηδων έχει τρεις διαστάσεις: την αναγνώριση του από την ελληνική κυβέρνηση, το θέμα των περιουσιών και την υπηκοότητα. Οι προτεραιότητες παραμένουν το δικαίωμα να επιστρέψουν στις περιουσίες τους στην Ελλάδα, το δικαίωμα απόκτησης ελληνικής υπηκοότητας διατηρώντας την υπάρχουσα και το δικαίωμα να ζουν, να εργάζονται και να ταξιδεύουν ελεύθερα χωρίς να απαιτείται βίζα.¹⁵⁸

Οι διάφορες πατριωτικές οργανώσεις και φορείς συνεχίζουν να προβάλλουν τα αλβανικά θέματα και ιδιαίτερα αυτό των Τσάμηδων με την βοήθεια των σύγχρονων ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης¹⁵⁹ όμως η επίσημη αλβανική κυβέρνηση έχει θέσει ως προτεραιότητα την ένταξη της Αλβανίας στους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Από το 2009 η Αλβανία είναι μέλος NATO και το Συμβούλιο υπουργών Εξωτερικών της

¹⁵⁶ Ο.π., σ. 246

¹⁵⁷ Ο.π., σ. 258

¹⁵⁸ Miranda VICKERS, The Cham Issue – Where to Now?,

¹⁵⁹ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 261

Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε) στις 24.3.2020 αποφάσισε να αρχίσει ενταξιακές διαπραγματεύσεις με την Αλβανία.

Σε γενικό πλαίσιο η επίσημη αλβανική θέση σήμερα εκφράζεται από την δήλωση του Αλβανού πρωθυπουργού Edi Rama στις 6.2.2018 ότι «το ζήτημα των Τσάμηδων υφίσταται μόνο ως θέμα στοιχειωδών δικαιωμάτων των Αλβανών συμπατριωτών μας που κάποτε ζούσαν στην Ελλάδα και τίποτα ευρύτερο. Εδαφικό ζήτημα μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας δεν μπορεί να σταθεί».¹⁶⁰

Β' ΜΕΡΟΣ : ΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΤΣΑΜΗΔΩΝ

7. Νομοθεσία για την ακίνητη περιουσία των Τσάμηδων πριν το Β' ΠΠ

Η νομοθετική παρέμβαση αυτή την περίοδο είναι συνεχής λόγω της πιεστικής ανάγκης για αντιμετώπιση του προσφυγικού ρεύματος και της ανάγκης να ανταποκριθούν οι ελληνικές κυβερνήσεις στις διεθνείς υποχρεώσεις που είχαν αναλάβει.

Η πρώτη νομοθετική παρέμβαση έγινε με το Ν. 2521/1920 «Περί παραχωρήσεως της εσοδείας των κολληγικώς καλλιεργουμένων γαιών και συμπληρώσεως της αγροτικής νομοθεσίας» (ΦΕΚ Α', αρ. 227, 3.10.1920)¹⁶¹ ο οποίος προκάλεσε την αντίδραση των Τσάμηδων, γιατί πολλοί από αυτούς ήταν ιδιοκτήτες γης, ζούσαν αποκλειστικά σχεδόν από το γεώμορο και θεώρησαν τις αποζημιώσεις που τους επιδικάστηκαν για τη σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου παραχώρηση της σοδείας στους κολλήγους ανεπαρκείς.¹⁶²

Ανησυχία προκάλεσε και το από 22.11.1922 Ν.Δ. «Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων και απαλλοτριώσεως οικοπέδων δι' ανέγερσιν προσφυγικών συνοικισμών» (ΦΕΚ Α', αρ. 243, 23.11.1922, σελ. 1459)¹⁶³ αν και η εφαρμογή του φέρεται να έγινε στην Τσαμουριά με «πνεύμα επιείκειας»¹⁶⁴

¹⁶⁰ «Οι Τσάμηδες έχουν το δικαίωμα να διεκδικήσουν περιουσίες» στο <https://www.tanea.gr/2018/02/06/interviews/oi-tsamides-exoyn-to-dikaiwma-na-diekdikisoun-periouisies/>, (τ.π. 22.10.2020)

¹⁶¹ ΦΕΚ Α', αρ. 227, 3.10.1920

¹⁶² Γιάννης ΚΤΙΣΤΑΚΗΣ, ό.π., σ. 3

¹⁶³ ΦΕΚ Α', αρ. 243, 23.11.1922

¹⁶⁴ Γιάννης ΚΤΙΣΤΑΚΗΣ, ό.π., σ. 4

Το Ν.Δ. της 15.2.1923 «Περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών» (ΦΕΚ Α', αρ. 57, 5.3.1923)¹⁶⁵ προέβλεπε την παραχώρηση δημοσίων, δημοτικών και κοινοτικών κτημάτων, καθώς και την ολοκληρωτική αναγκαστική απαλλοτριώση ιδιωτικών κτημάτων για την αποκατάσταση επίμορτων καλλιεργητών και προσφύγων. Ως αποζημίωση, η οποία θα καταβάλλονταν σε ομολογίες, οριζόταν όχι η τρέχουσα αξία των κτημάτων, αλλά η τιμή που αυτά κατά μέσο όρο είχαν στην πενταετία πριν από το τέλος του 1914 (1909-1914) με μία δυνητική προσαύξηση της τάξης του 40%. Αντιθέτως, η αποζημίωση των μισθωμένων κατοικιών θα καταβάλλονταν με βάση την τρέχουσα τιμή, δηλαδή αυτή που είχαν κατά το 1923. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί πως είχε προηγηθεί απόφαση του Ν. Πλαστήρα, στο ίδιο ΦΕΚ «Περί καταλήψεως ακινήτων προς γεωργική αποκατάστασιν ακτημόνων καλλιεργητών κλπ. και προ της καταβολής αποζημιώσεως» η οποία επέτρεπε την κατάληψη των ακινήτων και προ της καταβολής αποζημίωσης.

Λόγω της δυσαρέσκειας των Τσάμηδων για τις χαμηλές αποζημιώσεις που ορίζονταν με το Ν.Δ. 15.2.1923, η επόμενη νομοθετική ρύθμιση με το Νόμο 4816/1930 (ΦΕΚ Α', αρ. 242, 16.7.30)¹⁶⁶ «Περί καθορισμού αποζημιώσεως απαλλοτριωθέντων κτημάτων Μαργαριτίου και Παραμυθίας» αύξησε την αποζημίωση για τα απαλλοτριωμένα κτήματα των Τσάμηδων. Συγκεκριμένα αναγνωριζόταν, κατά παρέκκλιση του αγροτικού νόμου του 1926, δικαίωμα έφεσης στους Τσάμηδες. Επίσης διπλασίαζε την αρχικώς ορισθείσα αποζημίωση για εκείνους τους Τσάμηδες που επέλεγαν να μην ασκήσουν το ανωτέρω δικαίωμα έφεσης και συγχρόνως κατείχαν άνω των 300 στρεμμάτων έκταση και παρείχε δικαίωμα στον Υπουργό Γεωργίας να αναπέμπει στην Επιτροπή Απαλλοτριώσεως όσες υποθέσεις κατά την κρίση του παραβίαζαν το Σύνταγμα ή τον αγροτικό νόμο ή αγνοήθηκαν πραγματικά περιστατικά με αποτέλεσμα την εκ νέου αναγνώριση των ιδιοκτητών και τον επαναπροσδιορισμό του ύψους της αποζημίωσης.

Ο επόμενος Νόμος 5136/1931 (ΦΕΚ Α', αρ. 217, 18.7.1931)¹⁶⁷ «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των διατάξεων του νόμου 4816» στόχευε στην αναγνώριση δικαιώματος απευθείας μεταβίβασης των απαλλοτριωμένων κτημάτων των Τσάμηδων στους κληρούχους πρόσφυγες αν δεν είχε ολοκληρωθεί η

¹⁶⁵ ΦΕΚ Α', αρ. 57, 5.3.1923

¹⁶⁶ ΦΕΚ Α', αρ. 242, 16.7.1930

¹⁶⁷ ΦΕΚ Α', αρ. 217, 18.7.1931

καταβολή του τιμήματος της απαλλοτρίωσης και σε εξαιρετικές περιπτώσεις στην αποζημίωση των Τσάμηδων πέραν του καθορισθέντος από τα δικαστήρια τιμήματος της απαλλοτρίωσης.

Και οι δύο νόμοι, ο 4816/1930 και ο 5136/1931, δεν έφεραν αποτελέσματα εξαιτίας των μεγάλων αντιθέσεων σε τοπικό επίπεδο και της συντηρητικής στροφής των ελληνικών κυβερνήσεων.¹⁶⁸ Σύμφωνα με την Λένα Διβάνη αυτές οι νεωτεριστικές προσεγγίσεις δεν υλοποιήθηκαν ποτέ πλήρως ώστε να αποδώσουν καρπούς. Άλλες ανακλήθηκαν από τις επόμενες κυβερνήσεις και άλλες εμποδίστηκαν από τη γραφειοκρατία και την παλινωδία της διοίκησης. Μολονότι το ζήτημα των αποζημιώσεων των απαλλοτριωμένων κτημάτων εκτιμήθηκε ως υπ' αριθμόν 1 παράγοντας δυσαρέσκειας που καθυστερούσε την αφομοίωση των Τσάμηδων και τους παρέδιδε στην αλβανική και ιταλική προπαγάνδα.¹⁶⁹

Ο Αναγκαστικός Νόμος 735/1937 (ΦΕΚ Α', αρ. 228, 15.6.1937)¹⁷⁰ «Περί των Μουσουλμάνων των επικαλουμένων αλβανικήν καταγωγήν και περί αποδόσεως των παρ' αυτών διεκδικούμενων κτημάτων» προέβλεπε την υποχρεωτική απαλλοτρίωση των υπολειπομένων αλβανικών περιουσιών, οι οποίες βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του το Δημοσίου ή της Εθνικής Τράπεζας καθώς και την αποζημίωση των ιδιοκτητών και θεωρήθηκε από τους Τσάμηδες εχθρικός εκ μέρους του ελληνικού κράτους.¹⁷¹

8. Νομοθεσία για την ακίνητη περιουσία των Τσάμηδων μετά τον Β' ΠΠ

8.1 Νομοθεσία για τους συνεργάτες των κατακτητών

Με την απελευθέρωση της Ελλάδας, ψηφίστηκε ειδική ποινική νομοθεσία για την τιμωρία των συνεργασθέντων με τους Γερμανούς και Ιταλούς κατακτητές. Με την Συντακτική Πράξη αρ. 6 της 2.1.1945 και τον Α.Ν. 533/1945 «Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως της υπ' αριθ. 6/1945 Συντακτικής πράξεως περί επιβολής κυρώσεων κλπ. ως έχει τροποποιηθεί» (ΦΕΚ Α', αρ. 224, 3.9.1945)¹⁷² καθοριζόταν ο τρόπος σύστασης και συγκρότησης των Ειδικών

¹⁶⁸ Γιάννης ΚΤΙΣΤΑΚΗΣ, ό.π., σ. 12

¹⁶⁹ Λένα ΔΙΒΑΝΗ, ό.π., σ. 252

¹⁷⁰ ΦΕΚ Α', αρ. 228, 15.6.1937

¹⁷¹ Γιώργος Μαργαρίτης, ό.π., σ. 145

¹⁷² ΦΕΚ Α', αρ. 224, 3.9.1945

Δικαστηρίων, δικονομικά θέματα, τα αδικήματα που θα διώκονταν και οι ποινές που θα επιβάλλονταν.

Το άρθρο 2 της Συντακτικής Πράξης και του Α.Ν. 533/1945 προέβλεπε ότι, ανάλογα με την βαρύτητα της πράξης του καταδικασθέντος, το Ειδικό Δικαστήριο μπορούσε να επιβάλλει μερική ή ολική δήμευση της περιουσίας του. Επιπλέον το άρθρο 27 παρ.2 της ίδιας πράξης και του Α.Ν. 533/1945 προέβλεπε ότι η κάθε ακίνητη ή κινητή περιουσία της συζύγου ή των τέκνων του κατηγορουμένου, που αποκτήθηκε μετά την διάπραξη των αδικημάτων αποτελούσε μαχητό τεκμήριο, ανήκε στον κατηγορούμενο και υπόκειντο σε δήμευση.

Με βάση τις παραπάνω διατάξεις το Ειδικό Δικαστήριο δοσιλόγων των Ιωαννίνων εξέδωσε στις 23.5.1945 την υπ' αριθ. 344/1945 απόφαση και καταδίκασε ερήμην 1930 Τσάμηδες σε θάνατο. Από το ίδιο Δικαστήριο καταδικάστηκαν σε θάνατο στις 27.5.1946 με την υπ' αριθ. 344 απόφαση άλλοι 179 Τσάμηδες. Σε όλους τους καταδικασθέντες επιβλήθηκε ολική δήμευση της περιουσίας τους.¹⁷³

8.2 Νομοθεσία για την αποκατάσταση των ακτημόνων

Το ελληνικό δημόσιο απέκτησε κυριότητα επί των αγροτικών και αστικών ακινήτων των Τσάμηδων που διέφυγαν στην Αλβανία με βάση ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις. Με το άρθρο 34 του Α.Ν. 1539/1938 (ΦΕΚ Α', αρ. 488, 29.12.1938)¹⁷⁴ «Περί προστασίας των δημοσίων κτημάτων» επιτράπηκε η κατάληψη από το δημόσιο ακινήτων που είχαν εγκαταλειφθεί από τους ιδιοκτήτες τους και δεν τα διαχειρίζονταν οι ίδιοι ή αντιπρόσωποί τους (παρ. 2) ενώ το δικαίωμα κυριότητας αποσβενόταν μετά από δεκαετία κατάληψης από το δημόσιο του εγκαταλελειμμένου ακινήτου και η κυριότητα περιερχόταν στο δημόσιο (παρ.8).

Επίσης με το Ν.Δ. 2185/1952 (ΦΕΚ Α', αρ. 217, 15.8.1952)¹⁷⁵ «Περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως κτημάτων προς αποκατάστασιν ακτημόνων καλλιεργητών και κτηνοτρόφων» διανεμήθηκαν κτήματα και κτηνοτροφικές εκτάσεις του δημοσίου σε ακτήμονες και κτηνοτρόφους αντίστοιχα (παρ. 1) και έγινε

¹⁷³ Γιάννης ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ό.π., σ. 16

¹⁷⁴ ΦΕΚ Α', αρ. 488, 29.12.1938

¹⁷⁵ ΦΕΚ Α', αρ. 217, 15.8.1952

αναγκαστική απαλλοτρίωση αγροτικών κτημάτων που ανήκαν σε φυσικά πρόσωπα και νομικά πρόσωπα Δημόσιου και Ιδιωτικού Δικαίου και Ιδρύματα (παρ. 3).

Ενώ το άρθρο 6 του Ν.Δ. 2536/1953 (ΦΕΚ Α', αρ. 225, 27.8.1953)¹⁷⁶ «Περί επανεποικισμού των παραμεθορίων περιοχών και ενισχύσεως του πληθυσμού αυτών» όπως τροποποιήθηκε με το Ν. 2781/1954 (ΦΕΚ Α', αρ. 45, 18.3.1954)¹⁷⁷ «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών του Νομοθετικού Διατάγματος 2536 του 1953» κήρυξε εγκαταλελειμμένα τα ακίνητα που ανήκαν σε πρόσωπα που διέφυγαν στο εξωτερικό χωρίς άδεια ή διαβατήριο (παρ. 2) και με την πάροδο τριετίας αναγνώριζε στο δημόσιο πλήρη κυριότητα και νομή (παρ. 3).

Τέλος με το άρθρο 13 του Ν.Δ. 3958/1959 (ΦΕΚ Α', αρ. 133, 2.7.1959)¹⁷⁸ «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των περί οριστικών παραχωρητηρίων των κλήρων διατάξεων της Εποικιστικής Νομοθεσίας, κυρώσεως πράξεων τινών του Υπουργικού Συμβουλίου και άλλων τινών διατάξεων», καταλήφθηκαν από το δημόσιο αγροτικά ακίνητα που βρίσκονταν στις παραμεθόριες περιοχές που καθόριζε ο Α.Ν. 1366/1938 (ΦΕΚ Α', αρ. 310, 7.9.1938)¹⁷⁹ «Περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών εις παραμεθορίους, παρακτίους περιοχάς κλπ», εφ' όσον ο ιδιοκτήτης είχε αναχωρήσει στο εξωτερικό χωρίς άδεια ή διαβατήριο (παρ. 1). Με το Β.Δ. της 21.10.1938 (ΦΕΚ Α', αρ. 400, 25.10.1938)¹⁸⁰ «Περί καθορισμού από 15.11.38 των παραμεθορίων περιοχών του κράτους, στις οποίες θα έχει εφαρμογή ο Α.Ν. 1366/38» ορίστηκαν ως παραμεθόριες περιοχές και οι επαρχίες Θυάμιδος ή Φιλιατών του νομού Θεσπρωτίας. Τελικώς με τον Β.Δ της 3.11.1939 (ΦΕΚ Α', αρ. 13, 11.1.1940)¹⁸¹ ορίστηκε ως παραμεθόριος ολόκληρος ο νομός Θεσπρωτίας. Το άρθρο 13 του Ν. 3958/1959 καταργήθηκε με το Ν. 1540/1985 (ΦΕΚ Α', αρ. 67, 10.4.1985)¹⁸² «Ρύθμιση περιουσιών πολιτικών προσφύγων και άλλες διατάξεις».

¹⁷⁶ ΦΕΚ Α', αρ. 225, 27.8.1953

¹⁷⁷ ΦΕΚ Α', αρ. 45, 18.3.1954

¹⁷⁸ ΦΕΚ Α', αρ. 133, 2.7.1959

¹⁷⁹ ΦΕΚ Α', αρ. 310, 7.9.1938

¹⁸⁰ ΦΕΚ Α', αρ. 400, 25.10.1938

¹⁸¹ ΦΕΚ Α', αρ. 13, 11.1.1940

¹⁸² ΦΕΚ Α', αρ. 67, 10.4.1985

8.3 Επικεικείς ρυθμίσεις για τους συνεργάτες των κατακτητών

Με το Ν.Δ. 1108/1972 (ΦΕΚ Α', αρ.17, 31.1.1972)¹⁸³ «Περί αποδόσεως δημευθέντων αγροτικών ακινήτων» παραχωρούνται τα δημευθέντα από το δημόσιο αγροτικά ακίνητα σε όσους καταδικασθέντες για συνεργασία με τους κατακτητές εφ' όσον έχουν την ελληνική ιθαγένεια και ζουν «φιλησύχως και νομοταγώς». Εάν τα ακίνητα αυτά έχουν διατεθεί προβλεπόμενα η χορήγηση χρηματικού ανταλλάγματος στους δικαιούχους. Στα αγροτικά ακίνητα περιλαμβάνονταν και τα παντός είδους κτίσματα εφ' όσον βρίσκονταν σε χωριά ή κωμοπόλεις κάτω των 5.000 κατοίκων. Αν ο δικαιούχος κατοικούσε εκτός Ελλάδας και δεν συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις ή εάν αυτός δεν ήταν εν ζωή τα ακίνητα παραχωρούνταν μόνο στο σύζυγο, κατιόντες ή ανιόντες αυτού μόνο εάν συντρέχουν οι παραπάνω προϋποθέσεις. Το παραπάνω Ν.Δ καταργήθηκε με το άρθρο 9 του Ν. 1540/1985 για τους πολιτικούς πρόσφυγες.

8.4 Νομοθεσία για τους πολιτικούς πρόσφυγες

Το 1985 ψηφίστηκε ο Ν. 1540/1985 για την ρύθμιση περιουσιών πολιτικών προσφύγων. Το άρθρο 1 του νόμου ορίζει πολιτικούς πρόσφυγες όσους θεωρούνται Έλληνες το γένος και εξ' αιτίας του εμφυλίου πολέμου διέφυγαν στο εξωτερικό μετά την 1.1.1945. Στην παρ. 2 του ιδίου άρθρου καθορίζεται ότι οι διατάξεις του νόμου αφορούν την περιουσία των πολιτικών προσφύγων που δημεύτηκε ή καταλήφθηκε ή απαλλοτριώθηκε με συγκεκριμένους νόμους. Με το άρθρο 2 τα ακίνητα αποδίδονται στους δικαιούχους πολιτικούς πρόσφυγες που κατοικούν στην Ελλάδα ή επαναπατρίζονται και έχουν ή ανακτούν την ελληνική ιθαγένεια, δικαιούχοι δε αν έχουν πεθάνει οι πρόσφυγες γίνονται οι κληρονόμοι.

9. Προσφυγές των Τσάμηδων στην Κοινωνία των Εθνών

Τον Μάρτιο του 1928 εξετάστηκαν από τριμελείς επιτροπές του Συμβουλίου της ΚτΕ τέσσερις αναφορές μουσουλμάνων Τσάμηδων. Οι δύο αφορούσαν τις περιουσίες των Τσάμηδων: η αναφορά των «μουσουλμάνων αλβανικής καταγωγής που ζούσαν στην περιοχή των Φιλιππών» και μια που υπέγραφε ο Ali Dino, πρώην μέλος της Βουλής των Ελλήνων «για λογαριασμό των Μωαμεθανών κατοίκων των χωριών

¹⁸³ ΦΕΚ Α', αρ.17, 31.1.1972

Γαρδίκι και Δραγουμή» με θέμα την κατάληψη σπιτιών και κτημάτων των μουσουλμάνων αυτών από πρόσφυγες.¹⁸⁴

Στην πρώτη αναφορά υποστηρίχθηκε ότι οι Έλληνες αγρότες είχαν ιδιοποιηθεί χωριά που τους ανήκαν με αποτέλεσμα οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι να «κινδυνεύουν να πεθάνουν από πείνα», αφού δεν τους παραδιδόταν το μέρος της σοδειάς που τους όφειλαν. Η ελληνική πλευρά υποστήριξε ότι τα χωριά δεν ήταν των Τσάμηδων απλά οι κάτοικοι στη διάρκεια της τουρκοκρατίας πλήρωναν ένα ποσό για να εξασφαλίσουν την προστασία τους από την καταπίεση αλβανικών συμμοριών.¹⁸⁵

Στη δεύτερη αναφορά, που αφορούσε την κατάληψη σπιτιών και κτημάτων από πρόσφυγες, η ελληνική πλευρά υποστήριξε ότι οι Τσάμηδες είχαν πουλήσει τα σπίτια τους πιστεύοντας ότι θα περιλαμβάνονταν στην ανταλλαγή πληθυσμών, όταν όμως δεν αναχώρησαν ζήτησαν την ακύρωση των πωλήσεων. Για τα κτήματα ζήτησαν και έλαβαν το 1/3 της παραγωγής.¹⁸⁶ Και στις δύο περιπτώσεις η Τριμελής επιτροπή της ΚτΕ θεώρησε ικανοποιητική την εξήγηση της ελληνικής κυβέρνησης αν και ζήτησε ορισμένες πληροφορίες.¹⁸⁷

Τον Απρίλιο του 1930 έφτασαν στην ΚτΕ καταγγελίες μικροϊδιοκτητών Τσάμηδων για κτήματα Τσάμηδων κάτω των 30 εκταρίων που προέβλεπε ο αγροτικός νόμος του 1926. Η ελληνική αντιπροσωπεία απάντησε ότι ο αγροτικός νόμος προέβλεπε εξαιρέσεις για την Ήπειρο. Τον Ιούνιο του 1930 ψηφίστηκε ειδικός νόμος για τα απαλλοτριωμένα κτήματα των Τσάμηδων και η αρμόδια τριμελής επιτροπή της ΚτΕ έμεινε ικανοποιημένη.¹⁸⁸

10. Νομική αξιολόγηση των απαιτήσεων των Τσάμηδων

10.1 Περιουσίες Τσάμηδων

Οι περιουσίες των Τσάμηδων είναι αυτές των μουσουλμάνων, Ελλήνων υπηκόων, αλβανικής καταγωγής σύμφωνα με την επίσημη ελληνική, αλβανική και τουρκική θέση της Συνδιάσκεψης της Λοζάνης το 1923. Μέρος αυτών των περιουσιών φέρεται απαλλοτριωμένο πριν το 1940 για τις ανάγκες των προσφύγων από την Μικρά

¹⁸⁴ Δημήτρης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 127

¹⁸⁵ Ό.π., σ. 129-130

¹⁸⁶ Γιάννης ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ό.π., σ. 14

¹⁸⁷ Δημήτρης ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 132

¹⁸⁸ Γιάννης ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ό.π., σ. 14

Ασία. Οι αποζημιώσεις που προβλέφθηκαν δεν διέφεραν από τις αντίστοιχες των υπόλοιπων απαλλοτριωμένων κτημάτων αλλά ο τρόπος αποζημίωσης δεν ήταν ικανοποιητικός. Αυτές τις αποζημιώσεις δεν μπορούν να τις εισπράξουν τώρα, περισσότερο από 80 χρόνια μετά διότι έχει παρέλθει παραγραφή κάθε αποζημίωσης από το ελληνικό δημόσιο σύμφωνα με το εσωτερικό δίκαιο. Άλλο μέρος αυτών των περιουσιών των Τσάμηδων αφορά αυτό που δημεύτηκε από τα Ειδικά Δικαστήρια των Ιωαννίνων με την καταδίκη αυτών ως συνεργατών των κατακτητών και τέλος αφορά τις περιουσίες των πολιτικών προσφύγων όπως αυτοί ορίζονται στο Ν. 1540/1985.

10.2 Σχετική διεθνής νομολογία-Υπόθεση Πρίγκιπα Hans-Adam II του Λιχτενστάιν

Σχετική είναι και η απόφαση που εκδόθηκε από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ) στις 12.7. 2001 στην υπόθεση του Πρίγκιπα Hans-Adam II του Λιχτενστάιν¹⁸⁹, το οποίο έπρεπε να αποφασίσει εάν η άρνηση των γερμανικών δικαστηρίων να αποφασίσουν σχετικά με τη συμβατότητα με το διεθνές δίκαιο των τσεχοσλοβακικών δημεύσεων που έγιναν βάσει των διατάξεων Benes του Ν. 243/1992 αποτελούσε παραβίαση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. Ο Πρίγκιπας του Λιχτενστάιν υποστήριξε ότι συνέχιζε να είναι ιδιοκτήτης ενός πίνακα ζωγραφικής που δημεύτηκε το 1946 από τις αρχές της Τσεχοσλοβακίας, τα γερμανικά δικαστήρια αρνήθηκαν να εξετάσουν σχετικές αγωγές του και υποστήριξε ότι αυτή η άρνηση ήταν παραβίαση των δικαιωμάτων του βάσει της Σύμβασης. Το ΕΔΑΔ έκρινε ότι η εφαρμογή, από τα γερμανικά δικαστήρια, μιας διεθνούς συνθήκης που εμποδίζει τα γερμανικά δικαστήρια να αξιολογήσουν τυχόν μέτρα δήμευσης μετά τον Β' ΠΠ ήταν πλήρως συμβατή με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΣΑΔ).

Όσον αφορά τον ισχυρισμό περί παραβίασης του δικαιώματος ιδιοκτησίας σύμφωνα με το άρθρο 1 του πρώτου πρωτοκόλλου της ΕΣΑΔ, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρξε παραβίαση. Ο πρίγκιπας του Λιχτενστάιν είχε υποστηρίξει ότι εξακολουθούσε να είναι ο ιδιοκτήτης του σχετικού πίνακα και ότι η δήμευση ήταν αντίθετη με το δημόσιο διεθνές δίκαιο και έπρεπε να ακυρωθεί. Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι ο αιτών δεν είχε «κατοχή» υπό την έννοια του άρθρου 1 και

¹⁸⁹ *Legal Opinion on the Beneš-Decrees and the accession of the Czech Republic to the European Union*, ό.π., σ. 13-16, (τ.π. 28.10.2020)

έκρινε τα εξής: η απαλλοτρίωση πραγματοποιήθηκε από αρχές της πρώην Τσεχοσλοβακίας το 1946, όπως επιβεβαιώθηκε από το Διοικητικό Δικαστήριο της Μπρατισλάβα το 1951, δηλαδή πριν από τις 3 Σεπτεμβρίου 1953, την έναρξη ισχύος της Σύμβασης και πριν από τις 18.5.1954, την έναρξη ισχύος του πρωτοκόλλου υπ' αριθ 1. Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο δεν είναι αρμόδιο *ratione temporis* να εξετάσει τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες έλαβε χώρα η απαλλοτρίωση ή τις συνεχιζόμενες συνέπειες που έχει δημιουργήσει μέχρι σήμερα.

Το Δικαστήριο προσέθεσε ότι υπό αυτές τις συνθήκες δεν υπάρχει ζήτημα συνεχιζόμενης παραβίασης της Σύμβασης που θα μπορούσε να καταλογιστεί στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και η οποία θα μπορούσε να έχει επιπτώσεις στους χρονικούς περιορισμούς της αρμοδιότητας του Δικαστηρίου. Μετά από αυτό το μέτρο, ο πατέρας του αιτούντος και ο ίδιος ο αιτών δεν μπόρεσαν να ασκήσουν τα δικαιώματα του κατόχου όσον αφορά τον πίνακα ζωγραφικής που διατηρούσε το Γραφείο Ιστορικών Μνημείων του Μπρνο στην Τσεχική Δημοκρατία. Με αυτές τις συνθήκες, ο αιτών ως κληρονόμος του πατέρα του δεν μπορούσε για τους σκοπούς του άρθρου 1 του πρωτοκόλλου αριθ. 1 να θεωρηθεί ότι έχει διατηρήσει τίτλο ιδιοκτησίας ούτε να έχει αξίωση επιστροφής περιουσιακών στοιχείων κατά της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας που ισοδυναμεί με «νόμιμη προσδοκία» με την έννοια που αυτή έχει στη νομολογία του Δικαστηρίου. Έτσι, οι γερμανικές δικαστικές αποφάσεις και η επακόλουθη επιστροφή του πίνακα στην Τσεχική Δημοκρατία δεν μπορούν να θεωρηθούν ως παρέμβαση στις «κατοχή περιουσίας» του αιτούντος κατά την έννοια του άρθρου 1 του πρωτοκόλλου αριθ. 1. Το Δικαστήριο καταλήγει συνεπώς στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 1 του πρωτοκόλλου αριθ. 1.

Συμπερασματικά πιθανές προσφυγές των Τσάμηδων για τις περιουσίες που δημεύτηκαν από τα Ειδικά Δικαστήρια δοσίλογων δεν εμπίπτουν *ratione temporis* στη δικαιοδοσία του ΕΔΑΔ. Στην αρμοδιότητα του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου εμπίπτουν υποθέσεις μετά την επικύρωση από την Ελλάδα στις 18.3.1953 (ΦΕΚ Α', αρ. 68, 21.3.1953) της ΕΣΑΔ που τέθηκε σε ισχύ από 3.9.1953. Τα μέτρα δήμευσης της περιουσίας των Τσάμηδων ελήφθησαν πριν το 1953 επομένως δεν εμπίπτουν στην αρμοδιότητα του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου.

Επομένως αν ασκηθεί διακρατική προσφυγή από άλλα δυτικοευρωπαϊκά κράτη που κύρωσαν την ΕΣΑΔ το 1953 θα απορριφθεί. Αν η διακρατική προσφυγή υποβληθεί

από την Αλβανία θα αφορά το διάστημα μετά τις 2.10.1996 που επικύρωσε την ΕΣΑΔ η Αλβανία.¹⁹⁰

Γ' ΜΕΡΟΣ: ΠΩΣ ΕΠΗΡΕΑΖΕΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΤΣΑΜΗΔΩΝ ΤΙΣ ΕΛΛΗΝΟΑΛΒΑΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

11. Η περίοδος μέχρι και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο

Οι Τσάμηδες ως μουσουλμανικός πληθυσμός με αλβανική καταγωγή που κατοικούσε στην Ήπειρο εργαλειοποιήθηκε από πολύ νωρίς σε κάποιο βαθμό από την Αλβανία για να εξυπηρετήσει αλβανικά εθνικά συμφέροντα αλλά ενίοτε και την ιδέα της «Μεγάλης Αλβανίας». Πριν το 1923 και τη Συνθήκη της Λοζάνης που τέθηκαν οι όροι για την ανταλλαγή των ορθόδοξων χριστιανών κατοίκων της Τουρκίας με τους μουσουλμάνους κατοίκους της Ελλάδας ο αρχηγός της αλβανικής κυβέρνησης Ahmet Zogu απείλησε την Ελλάδα πως αν δεν ανταποκρινόταν στις δεσμεύσεις της για εξαίρεση των Τσάμηδων από την ανταλλαγή πληθυσμών, για να υπερασπιστεί τα δικαιώματα των ομοεθνών του θα προχωρούσε σε ανταλλαγή του αλβανικού πληθυσμού της Ηπείρου με τους Έλληνες της Αλβανίας. Από το σημείο αυτό άρχισαν οι Αλβανοί να χρησιμοποιούν τους μουσουλμάνους Τσάμηδες της Ηπείρου ως αντίβαρο στην ελληνική μειονότητα της Αλβανίας.¹⁹¹

Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών και ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόστηκε στην περιοχή οδήγησε σταδιακά τους μουσουλμάνους να στραφούν προς την Αλβανία για αναζήτηση προστασίας. Η Αλβανία υποστηριζόμενη από την ιταλική πολιτική, αντιτάχθηκε στην ανταλλαγή του (μουσουλμανικού) αλβανικού πληθυσμού της Ελλάδας, δηλώνοντας ότι αυτός ο πληθυσμός ήταν αλβανικός και όχι τουρκικός και το 1926, ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Τσαμουριάς χαρακτηρίστηκε ως «Αλβανικής καταγωγής».¹⁹²

Το σημαντικότερο θέμα που ανέκυψε αυτή την περίοδο και αποτέλεσε τον κύριο παράγοντα αστάθειας, ταραχών και προσφυγών στο διεθνές παράγοντα ήταν η απαλλοτρίωση της περιουσίας των Τσάμηδων, ο καθορισμός της αποζημίωσης και ό

¹⁹⁰ Γιάννης ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ό.π., σ. 47

¹⁹¹ Ελευθερία ΜΑΝΤΑ, ό.π., σ. 29-30

¹⁹² Lambros BALTSIOTIS, ό.π., σ. 7

τρόπος καταβολής της. Παρ' όλα αυτά «η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από κάποιες προσπάθειες συνεννόησης των δύο κρατών για τα απαλλοτριωμένα κτήματα των Αλβανών υπηκόων αλλά δεν απουσιάζουν και οι εντάσεις και η προσφυγή στην ΚτΕ».¹⁹³

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 30 η δικτατορία Μεταξά με την ενίσχυση της δήμευσης της περιουσίας των Τσάμηδων, την εφαρμογή κατασταλτικής πολιτικής και την αύξηση της πίεσης στους Τσάμηδες οδήγησε στην περαιτέρω όξυνση των σχέσεων Αλβανίας –Ελλάδας και σε αυτό συνέτεινε σε πολύ μεγάλο βαθμό η ιταλική εξωτερική πολιτική με την υποστήριξη των εθνικών συμφερόντων της Αλβανίας συμπεριλαμβανομένης της «Μεγάλης Αλβανίας» τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο.

Η δράση των Τσάμηδων στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο όταν οπλίστηκαν από τους Ιταλούς και συνεργάστηκαν μαζί τους σε επιθέσεις εναντίον ελληνικών χωριών είχε καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση των εχθρικών σχέσεων Ελλάδας-Αλβανίας. Η συνεργασία δε αυτή που επιτάθηκε με τους Γερμανούς και οδήγησε στις καταδικαστικές για την ζωή και περιουσία τους αποφάσεις του Ειδικού Δικαστηρίου δοσιλόγων χειροτέρεψε περισσότερο τις παραπάνω σχέσεις.

12. Η περίοδος του Ψυχρού Πολέμου

Στη διάρκεια όμως του Ψυχρού πολέμου η κατάσταση διαφοροποιήθηκε στην κατεύθυνση της διακοπής διπλωματικών σχέσεων Ελλάδας-Αλβανίας ως αποτέλεσμα κυρίως του διαχωρισμού των κρατών σε δύο στρατόπεδα. Πρέπει να σημειωθεί και η αντιμετώπιση των Τσάμηδων από την επίσημη αλβανική κυβέρνηση ως «ύποπτη κοινότητα» λόγω της συνεργασίας της με Ιταλούς και Γερμανούς.

Η αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων έγινε στις 6.5.1971 με τις συνομιλίες Μπίτσιου- Baholli στη Νέα Υόρκη, με άτυπη σύναψη διπλωματικών σχέσεων και ανταλλαγή πρεσβευτών.¹⁹⁴

Στις 28.4.1987 η ελληνική κυβέρνηση προέβη σε άρση του εμπολέμου η οποία πήρε τον τύπο της κυβερνητικής δήλωσης αλλά δεν αποτέλεσε πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου ούτε δημοσιεύτηκε ποτέ στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Σημειώνεται ότι η Ελλάδα υπέγραψε Συνθήκες Ειρήνης με Ιταλία και

¹⁹³ Γιάννης ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, ό.π., σ. 22

¹⁹⁴ Ό.π., σ. 31

Βουλγαρία, ενώ η εμπόλεμη κατάσταση με Γερμανία και Αυστρία έληξε με την ψήφιση ειδικών νόμων.¹⁹⁵

13. Η μεταψυχροπολεμική περίοδος μέχρι σήμερα

Όταν με την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ ο εθνικισμός αντικατέστησε τον κομμουνισμό, το θέμα των Τσάμηδων με συγκεκριμένες διεκδικήσεις κυρίως την επιστροφή στην Ήπειρο, την αποκατάσταση της παρουσίας τους και τις αποζημιώσεις τέθηκε ψηλά στην ατζέντα των διεκδικήσεων των αλβανικών κυβερνήσεων. Από την άλλη πλευρά η ελληνική κυβέρνηση αρχικά δέχθηκε την διευθέτηση των αλβανικών αιτημάτων όσον αφορά την αποζημίωση των περιουσιών Τσάμηδων αλλά όχι την επιστροφή τους στην Ήπειρο.

Στις 21.3.1996 υπογράφηκε το «Σύμφωνο φιλίας, συνεργασίας, καλής γειτονίας και ασφάλειας μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Δημοκρατίας της Αλβανίας» και το οποίο κυρώθηκε με το Ν. 2568/1998 (ΦΕΚ Α', αρ.8, 13.1.1998).¹⁹⁶

Στη συνέχεια και ιδιαίτερα μετά το 1999 φαίνεται ότι άλλαξε ο προσανατολισμός της αλβανικής εξωτερικής πολιτικής που άρχισε να δίνει έμφαση στην θέση της Αλβανίας ως παράγοντα σταθερότητας και ειρήνης στην περιοχή των Βαλκανίων με στόχο την ένταξη στους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Η υλοποίηση όμως αυτών των επιδιώξεων περνούσε μέσα από την υποστήριξη της γειτονικής Ελλάδας που αποτελούσε για δεκαετίες μέλος των δύο ισχυρότερων διεθνών θεσμών του Βορειοατλαντικού Συμφώνου (NATO) και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Επομένως από αυτό το χρονικό σημείο το θέμα των Τσάμηδων ήρθε σε δεύτερη προτεραιότητα για την αλβανική κυβέρνηση και αποτέλεσε πεδίο δράσης κυρίως διαφόρων πατριωτικών εθνικιστικών οργανώσεων. Παράλληλα η επίσημη ελληνική θέση δια στόματος του Έλληνα Προέδρου της Δημοκρατίας το 2004 Κωνσταντίνου Στεφανόπουλου ήταν ότι «δεν υφίσταται θέμα Τσαμουριάς» το οποίο επαναλαμβάνεται μέχρι σήμερα.

¹⁹⁵ Ο.π., σ.31

¹⁹⁶ ΦΕΚ Α', αρ.8, 13.1.1998

14. Η προοπτική ενσωμάτωσης της Αλβανίας στους Διεθνείς Οργανισμούς και ο υποστηρικτικός ρόλος της Ελλάδας

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω η αλβανική εξωτερική πολιτική από την αρχή της νέας χιλιετίας άλλαξε προτεραιότητες και κατέστησε βασικότερη επιδίωξή της την ένταξη στους διεθνείς ευρωπαϊκούς θεσμούς. Στο πλαίσιο αυτό η προσλαμβάνουσα διεθνής εικόνα της Αλβανίας θα έπρεπε να ήταν αυτή ενός παράγοντα σταθερότητας και ειρήνης στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων. Η εικόνα ενός δημοκρατικού κράτους που σέβεται τα δικαιώματα των μειονοτήτων και δεν προβληματίζει προβάλλοντας συνεχείς αιτιάσεις αλλά αποτελεί μέρος των λύσεων σε ανακύπτοντα προβλήματα.

Σε αυτή την κατεύθυνση ο ρόλος της Ελλάδας είναι εξαιρετικά σημαντικός. Μέλος από δεκαετίες των σημαντικότερων διεθνών οργανισμών των οποίων η Αλβανία επεδίωκε να αποτελέσει ισότιμο μέλος, με σημαντική υποστηρικτική δύναμη στην υλοποίηση των επιδιώξεων της γείτονος χώρας αλλά ενίοτε και με δυνατότητα άσκησης βέτο ή τουλάχιστον όπου αυτό δεν ήταν εφικτό την προβολή εμποδίων και δυσκολιών.

Επομένως η Αλβανία για την υλοποίηση των στόχων της εξωτερικής πολιτικής προτίμησε να θέσει σε δεύτερη προτεραιότητα το θέμα των Τσάμηδων, ενώ οι ελληνικές κυβερνήσεις από την άλλη σαφώς αποφάσισαν να έχουν ένα υποστηρικτικό ρόλο στην προσπάθεια ένταξης της Αλβανίας σε NATO και ΕΕ. Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι η πλήρης ένταξη της Αλβανίας στο NATO ως ισότιμο μέλος στις 1.4.2009.¹⁹⁷ Όσον αφορά τον άλλο μεγάλο στόχο της Αλβανίας την ένταξή της στην ΕΕ αυτή υπέβαλε αίτηση προσχώρησης στην ΕΕ στις 24.4.2009 και το 2014 έλαβε καθεστώς υποψήφιας προς ένταξη χώρας. Στις 24.3.2020, οι υπουργοί Ευρωπαϊκών Υποθέσεων έδωσαν την πολιτική τους συμφωνία για την έναρξη διαπραγματεύσεων προσχώρησης με την Αλβανία και τη Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας.¹⁹⁸

¹⁹⁷ *Albania officially became a NATO member on 1 April 2009* στο https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_52342.htm, (τ.π. 31.10.2020)

¹⁹⁸ *Αλβανία τρέχουσα κατάσταση* στο <https://www.consilium.europa.eu/el/policies/enlargement/albania/>, (τ.π. 31.10.2020)

ΕΠΙΛΟΓΟΣ : Συμπεράσματα– Προοπτικές επίλυσης του ζητήματος των Τσάμηδων

Οι Τσάμηδες ήταν μουσουλμάνοι, Έλληνες υπήκοοι, αλβανικής καταγωγής. Κατοικούσαν σε μια γεωγραφικά ευρεία περιοχή που περιλάμβανε το δυτικό τμήμα του σημερινού νομού Θεσπρωτίας και ένα μικρό τμήμα που αποτελεί σήμερα αλβανικό έδαφος. Ενσωματώθηκε στην Ελλάδα στο δεύτερο εξάμηνο του 1912 και παρά τις αναφορές για εντάσεις στην περιοχή της Ηπείρου μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το Τσάμικο ζήτημα προέκυψε ως αποτέλεσμα κακής εφαρμογής της συνθήκης της Λοζάνης. Ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόστηκε στην περιοχή η ανταλλαγή πληθυσμών που προέβλεπε η Συνθήκη ήταν καθοριστικός παράγοντας στη δημιουργία ρήγματος μεταξύ του πληθυσμού και οδήγησε σταδιακά τους μουσουλμάνους να στραφούν προς την Αλβανία για αναζήτηση προστασίας.

Μουσουλμάνοι αγρότες ακόμα και με λίγα στρέμματα γης συμπεριλήφθηκαν στις απαλλοτριώσεις. Ο πληθυσμός αυτός των Τσάμηδων κοντά στα σύνορα θεωρήθηκε εχθρικός και το ελληνικό κράτος τους ωθούσε να μεταναστεύσουν στην Τουρκία, χρησιμοποιώντας και τους νεοεισερχόμενους πρόσφυγες ως εργαλείο πίεσης. Οι περιορισμοί που επιβάλλονταν στο δικαίωμα πώλησης, ενοικίασης ή ακόμη και καλλιέργειας γης, λόγω του ότι οι μουσουλμάνοι θεωρούνταν «ανταλλάξιμοι», σταδιακά οδήγησε στην οικονομική καταστροφή του μουσουλμανικού πληθυσμού. Υπήρξαν ακραίες καθυστερήσεις που διήρκεσαν έως και αρκετά χρόνια, στην έκδοση αποφάσεων αποζημίωσης σχετικά με τη γη που είχε ήδη απαλλοτριωθεί.

Οι προσπάθειες της Ελλάδας κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου να δώσει λύσεις που θα ικανοποιούσαν τις δύο πλευρές ήταν ημιτελείς και τελικά άκαρπες. Ακόμα και πιστοποιητικά μη ανταλλαξιμότητας καθυστέρησαν δραματικά να εκδοθούν στους Τσάμηδες. Η πολιτική στην κατεύθυνση επίλυσης του θέματος που ακολουθήθηκε από τις κυβερνήσεις του Θεόδωρου Πάγκαλου κυρίως αλλά και του Ελευθέριου Βενιζέλου, έδωσε τη θέση της στην απροκάλυπτα κατασταλτική πολιτική της δικτατορίας Μεταξά. Πρέπει να τονιστεί η ασταθής πολιτική περίοδος της Ελλάδας από την ενσωμάτωση της περιοχής στην Ελλάδα το 1913 και σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου με τις συνεχείς εναλλαγές κυβερνήσεων νόμιμων και μη.

Τα παράπονα των Τσάμηδων αλλά και των αλβανικών κυβερνήσεων εστιάζονταν στις συνθήκες διαβίωσης, την εφαρμογή οικονομικών και διοικητικών μέτρων εις βάρος τους από τις ελληνικές αρχές και το άνοιγμα σχολείων για τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας. Η περιουσία των Τσάμηδων όμως ήταν αυτή που αποτέλεσε την κύρια αιτία ρήξης με τον χριστιανικό πληθυσμό και το ελληνικό κράτος. Η απαλλοτρίωσή της και η καταβολή αποζημιώσεων είναι από τους λόγους που σταθερά οδήγησαν τους Τσάμηδες στο πλευρό αυτών των δυνάμεων που τους έδιναν υποσχέσεις προστασίας και αποκατάστασης των προβλημάτων τους, παράλληλα με ελπίδες και οράματα για μια «Μεγάλη Αλβανία».

Με τη λήξη του Β' ΠΠ δημεύτηκαν οι περιουσίες Τσάμηδων με απόφαση του Ειδικού Δικαστηρίου δοσιλόγων των Ιωαννίνων. Μετακινήθηκε το σύνολο αυτών στην Αλβανία και τους χορηγήθηκε αλβανική υπηκοότητα από τον Enver Hoxha. Σε όλη τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου δεν ανακινήθηκε το θέμα των Τσάμηδων αλλά την μεταψυχροπολεμική περίοδο οι Τσάμηδες εντατικοποίησαν τις προσπάθειές τους για ικανοποίηση των αιτημάτων τους κυρίως με πατριωτικές πολιτικές οργανώσεις. Το επίσημο κράτος μετά το 2000 αναθεώρησε τις κατευθύνσεις της εξωτερικής πολιτικής με την ένταξη στους ευρωατλαντικούς θεσμούς να αποτελεί την στρατηγική επιδίωξη και στόχο. Σε αυτό το πλαίσιο υπάρχει μια αξιοσημείωτη ομαλοποίηση των ελληνοαλβανικών σχέσεων με την Ελλάδα να είναι αρωγός της προσπάθειας της Αλβανίας για ένταξη στο ΝΑΤΟ (στόχος που ήδη πραγματοποιήθηκε) και την Ε.Ε.

Ωστόσο οι διεκδικήσεις των Τσάμηδων για τις περιουσίες τους τουλάχιστον σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο μέσω των οργανώσεων παραμένουν. Από την νομική πλευρά του θέματος στο βαθμό που αυτή εξετάστηκε, προκύπτουν τα παρακάτω:

- Από την υπόθεση Interhandel συνάγεται ότι η εξάντληση των εσωτερικών ένδικων μέσων από τους Τσάμηδες είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να είναι έγκυρη και παραδεκτή μια προσφυγή σε διεθνή δικαιοδοτικά όργανα.
- Από την υπόθεση του Πρίγκιπα Hans-Adam II του Λιχτενστάιν συνάγεται ότι πιθανές προσφυγές των Τσάμηδων για τις περιουσίες που δημεύτηκαν από τα Ειδικά Δικαστήρια δοσίλογων δεν εμπίπτουν *ratione temporis* στη δικαιοδοσία του ΕΔΑΔ. Στην αρμοδιότητα του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου εμπίπτουν υποθέσεις μετά την επικύρωση από την Ελλάδα στις 18.3.1953 (ΦΕΚ Α', αρ. 68, 21.3.1953) της ΕΣΑΔ που τέθηκε σε ισχύ από 3.9.1953. Τα μέτρα δήμευσης

της περιουσίας των Τσάμηδων ελήφθησαν πριν το 1953 επομένως δεν εμπίπτουν στην αρμοδιότητα του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου. Επομένως αν ασκηθεί διακρατική προσφυγή από άλλα δυτικοευρωπαϊκά κράτη που κύρωσαν την ΕΣΑΔ το 1953 θα απορριφθεί. Αν η διακρατική προσφυγή υποβληθεί από την Αλβανία θα αφορά το διάστημα μετά τις 2.10.1996 που επικύρωσε την ΕΣΑΔ η Αλβανία.

- Από την υπόθεση Σταυραετή στην υπόθεση των δοσίλογων της Φλώρινας συνάγεται ότι καταγγελίες πριν από τις 20.11.1985 ημερομηνία κατά την οποία τέθηκε σε ισχύ η αποδοχή της ατομικής αναφοράς από την Ελλάδα δεν εμπίπτουν στη δικαιοδοσία του ΕΔΑΔ *ratione temporis*.
- Για τις περιουσίες των Τσάμηδων που δημεύτηκαν ή απαλλοτριώθηκαν δεν φαίνεται να υπάρχει σήμερα νομικό θέμα τόσο λόγω παρέλευσης προθεσμιών παραγραφής όσο και αναρμοδιότητας διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων.

Σε κάθε περίπτωση αν τίθεται σήμερα θέμα περιουσιών αλλά ακόμα και επιστροφής των Τσάμηδων στην Ήπειρο αυτό είναι θέμα πολιτικό. Όμως μετά από σχεδόν 100 χρόνια και με δεδομένο την προσαρμογή κάθε φορά των προτεραιοτήτων της εξωτερικής πολιτικής σε διαφορετικούς στόχους ανάλογα με την εποχή, το παραπάνω ζήτημα δεν έχει τη δυναμική αυτή που θα μπορούσε να επηρεάσει σε σημαντικό βαθμό.

Σήμερα οι δύο γειτονικές χώρες είναι σύμμαχες χώρες στο ΝΑΤΟ και πολύ πιθανό σύντομα η Αλβανία να είναι και αυτή πλήρες μέλος της ΕΕ. Σε αυτή την κατεύθυνση οι δύο χώρες πρέπει να συνεργάζονται από κοινού για την επίλυση τυχόν διαφορών, έτσι ώστε τα νοτιοδυτικά Βαλκάνια να αποτελέσουν μια περιοχή σταθερότητας, ειρήνης και ανάπτυξης. Αυτό δεν σημαίνει ότι προβλήματα πρέπει να μπαίνουν κάτω από το χαλί αλλά να επιλύονται για το κοινό καλό. Αυτό πρέπει να γίνει και με το θέμα των Τσάμηδων όπου μια πολιτική λύση πρέπει να αποτελέσει τον πυλώνα για την πλήρη ομαλοποίηση των σχέσεων Ελλάδας – Αλβανίας.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Διβάνη Λένα, *Ελλάδα και μειονότητες-Το σύστημα της διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Νεφέλη, Αθήνα 1995

Κοππά Μαριλένα, *Οι μειονότητες στα μετα-κομμουνιστικά Βαλκάνια*, Λιβάνη, Αθήνα 1997

Κτιστάκης Γιάννης, *Περιουσίες Αλβανών και Τσάμηδων στην Ελλάδα. Άρση του εμπολέμου και διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, ΚΕΜΟ, 2006

Μαντά Ελευθερία, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1923-2000)*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 2004

Μαργαρίτης Γιώργος, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005

Μιχαλόπουλος Δημήτρης, *Τσάμηδες*, Αρσενίδης, Αθήνα 1993

Μιχαλόπουλος Δημήτρης, *Σχέσεις Ελλάδας και Αλβανίας 1923-1928*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1985-1986, σ.15

Μπαλτσιώτης Λάμπρος, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες από την είσοδό τους στο ελληνικό κράτος μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (1913-1940). Η ιστορία μιας κοινότητας από το millet στο έθνος*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2009

Β. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Baltsiotis Lambros, *The Muslim Chams of Northwestern Greece*, EJTS, 2011

Cela, Rakipi, Balla, Zeneli, Feta, Koçi, Jorgji, Giakoumis, Krisafi, Xhepa, *Albania and Greece: Understanding and explaining*, Albanian Institute for International Studies, 2018

Kretsi Georgia , *The Secret Past of the Greek-Albanian Borderlands*, 2002

Ladas Stephen, *The exchange of minorities*, The Macmillan Company, New York, 1932

Manta Eleftheria, *The Chams of Albania and the Greek State (1923 –1945)*,

Michalopoulos Dimitris, *The Moslems of Chamuria and the exchange of population between Greece and Turkey*

Sadicu Blerina, *Chams' fundamental rights, European University of Tirana, Vol. 4, No. 4, Tirana 2016*

Vickers Miranda, *The Cham Issue Albanian National & Property Claims in Greece*, Conflicts Studies Research Center, 2002

Vickers Miranda, *The Cham Issue – Where to Now?*, Conflict Studies Research Centre, 2007

Γ. ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ - ΠΗΓΕΣ

Αλβανία τρέχουσα κατάσταση στο <https://www.consilium.europa.eu/el/policies/enlargement/albania/>, (τ.π. 31.10.2020)

Albania officially became a NATO member on 1 April 2009 στο https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_52342.htm, (τ.π. 31.10.2020)

Chameria-Middle Ages στο <https://albanianstudies.weebly.com/chameria-sothern-epirus.html> (τ.π. 4.10.2020)

Ελλάδα και Αλβανία πρέπει να κοιτάζουν στο μέλλον, συμφωνούν Στεφανόπουλος – Νάνο, στο <https://www.in.gr/2004/10/19/greece/ellada-kai-albania-prepei-na-koitaksoyn-sto-mellon-symfwnoyn-stefanopoylos-nano/> (τ.π. 22.10.2020)

Hima Adi, The Cham Issue: Past, Present and Solutions in the Light of European Integration of South East Europe στο https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1899219 (τ.π. 15.10.2020)

Klodjan SHAQIRI, The Treaty Of Lausanne And The Expulsion Of Albanian Chams In Turkey στο <http://bjes.beder.edu.al/uploads/arch-201611301615156160.pdf> (τ.π. 15.10.2020)

Legal Opinion on the Beneš-Decrees and the accession of the Czech Republic to the European Union στο

https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET%282002%29323934_EN.pdf, (τ.π. 28.10.2020)

«Οι Τσάμηδες έχουν το δικαίωμα να διεκδικήσουν περιουσίες» στο <https://www.tanea.gr/2018/02/06/interviews/oi-tsamides-exoyn-to-dikaiwma-na-diekdikisoy-n-perioysies/>, (τ.π. 22.10.2020)

- ΦΕΚ Α', αρ. 488, 29.12.1938
- ΦΕΚ Α', αρ. 217, 15.8.1952
- ΦΕΚ Α', αρ. 225, 27.8.1953
- ΦΕΚ Α', αρ. 45, 18.3.1954
- ΦΕΚ Α'. αρ. 133, 2.7.1959
- ΦΕΚ Α', αρ. 310, 7.9.1938
- ΦΕΚ Α', αρ. 400, 25.10.1938
- ΦΕΚ Α', αρ. 13, 11.1.1940
- ΦΕΚ Α', αρ. 67, 10.4.1985
- ΦΕΚ Α', αρ.17, 31.1.1972